

Fig. 1. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south.*

GADBJERG KIRKE

TØRRILD HERRED

Kirken nævnes første gang i Ribe Oldemoders kirke-liste ca. 1376–89¹, med en afgift på 6 skilling sterling, i landehjælpen 1524–26 bidrog den med 15 mark (jf. s. 1016). Fra kantoren i Ribe, Jens Pedersen, modtog kirken 1394 testamentarisk fire øre korn til deling med kirkerne i Sønder Skast (*DK Sjyll* 1471) og Smidstrup (Holmans Hrd.), der begge var inkorporeret i kantonratet.²

Ifølge en præsteindberetning fra 1638 var kirken indviet til Skt. Laurentius, og lidt mod syd lå Skt. Lauritzhøj.³ Sognepræsten Jens Esgesen medbeseglede 1510 et tingsvidne på Tørrild Herredsting.⁴

Sognet har udgjort et pastorat sammen med Givskud siden 2007. Tidligere var Lindeballe annekteret Gadbjerg, i perioden 1684–1866 var de dog begge annekteret Ringive.⁵ Sognet har altid ligget i Ribe Stift (jf. s. 1015).

Efter reformationen var kirken i kongens eje til 1712, da den efter offentlig auktion blev skødet til Jochum Christoffer v. Zepelin til Refstrup. Bortset fra perioden 1757–64, hvor den ejedes af Søren Fogh til Laage, fulgte den formodentlig derefter Refstrups ejere til godset blev frasolgt og gården udparcelleret 1786–90.⁶ 1805 tilhørte kirken to Vejleborgere, byfoged Spies og en hr. Lorentzen, hvorefter sognemændene blev medejere, og 1810 havde de overtaget det fulde ejerskab.⁷

Kirkegods. 1620 ejede kirken en gård i Smidstrup, en toft, tre agre og to enge.⁸ Ved salget af kirken 1712 medfulgte indtægterne fra gården i Smidstrup, to jorder og to enge.⁹

Undersøgelser. Ved en arkæologisk udgravning af skibets gulv 1991 fandtes bl.a. diverse gulvlag, murede vægbænke, et fontepodium og en række grave (jf. ne-

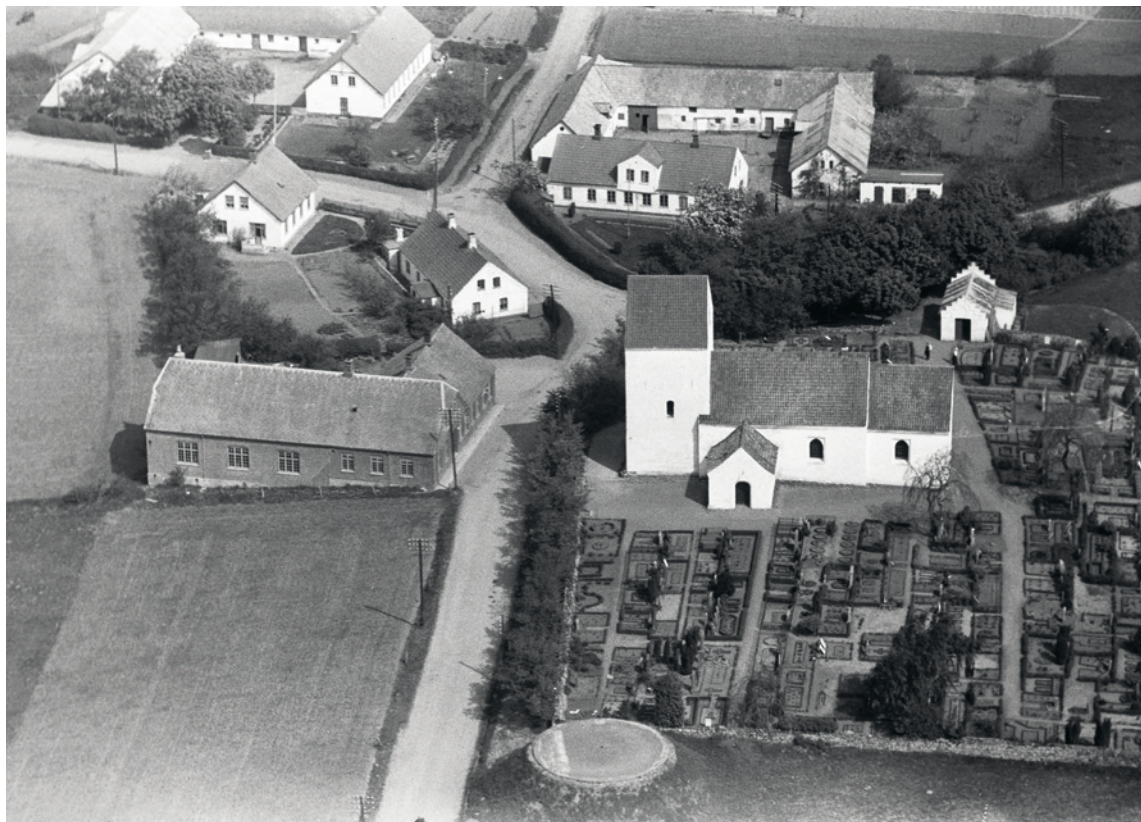

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra syd. Kgl. Bibl. – *Aerial photo of the church seen from the south.*

denfor). Ved anlæggelse af en dræningsgrøft 1910 fandt man en nedgravning med flere begravelser (jf. nedenfor).

Montfund. 1972 blev der under restaureringsarbejder fundet en Frederik VII skilling fra 1856; 1991 fremkom fire mønter: en Christoffer II som klipping, en kobbersterling fra Erik af Pommern, en nordtysk viertelwitten (sidst i 1300-tallet) og en Frederik VI-rigsskilling fra 1818.¹⁰

Et *sagn* fortæller, at kirken skulle være bygget et par bøsseskud vest for byen. Her sås den firkantede kirkegård med en bank i midten, hvor kirken har stået, 'kendeligt' i 1700-tallet.¹¹ Et andet *sagn* beretter, at man fra det bjerg, der har givet navn til kirken, kunne se 24 kirker.¹²

†*Kirke(r)?*. 1) I Klausholm har ligget en frådstenskirke, der ikke er omtalt i de skriftlige kilder. En arkæologisk undersøgelse blev foretaget 1905 (s. 2849). 2) Genbrugte granitkvadre og spær fra ca. 1143 (se ndf.) i Gadbjerg Kirke kan stamme fra en nedlagt kvaderskirke i området.¹³

Fig. 3. Udsnit af matrikelkort over Gadbjergs jorder. 1:10.000. Målt og inddelt af E. C. A. Erichsen, 1820. Tegnet af Freerk Oldenburger 2018. – *Detail of cadastral map of Gadbjerg's lands.*

Sognet ligger lidt nordvest for Jelling og siden 1894 på jernbanestrækningen fra Vejle mod Herning. Den vestlige del er stærkt kuperet og præget af randmorænenes skiftende jordarter, mens den østre er jævnere med generelt bedre jord.

I matriklen fra 1688 bestod sognet af 35 gårde og 6 huse, og den dyrkede jord blev vurderet til 158 tdr. hartkorn.¹⁴ 1801 var der 426 indbyggere i sognet, og dette tal var 1930 steget til 1.319, hvorefter det er stagneret og udgjorde 1.365 i 2017.¹⁵

En *præstegård* er efter adskillelsen fra Ringive 1866 bygget lidt syd for kirken.

Kirken ligger i den sydvestlige udkant af byen, men havde før 1900 en mere central placering. Den er rejst på toppen af en bakke i et kuperet landskab.

Kirkegården målte tidligere 70-75×45-50 m, størst i nord-sydlig retning. Formodentlig i slutningen af 1800-tallet og igen kort efter 1911 er den udvidet mod øst med i alt ca. 20 m.¹⁶ En udvidelse mod nord fandt sted 1952 (havearkitekt Johannes Tholle, København) og et lapida-

rium placeredes 1997 mod øst (landskabsarkitekt Gunver Vestergaard, Rønde).

1830 græssede der kreaturer på kirkegården, der 1861 og -68 blev drænet og planeret.¹⁷ Endnu en dræning fandt sted 1910-11, da man fandt en 3-4 alen bred teglovn, gravet ind i kirkegårdens østlige side, men oprindeligt placeret udenfor kirkegården. Her var produceret tagsten.¹⁸

Hegningen består i syd og vest og delvist i nord af diger af rå og kløvet kamp. Den østlige afgrænsning er en cementpudset kløvestensmur, mens udvidelsen i nord hegnes af hække og anden beplantning. Hovedindgangen er i nord og består af en køreport mellem to hvidkalkede murstenspiller og en ganglåde mellem pille og dige. Ganglåde findes desuden i vest (mellem betonpiller), i syd (mellem granitpiller) og i øst (mellem jernsøjler). Til det nordlige kirkegårdsafsnit er der adgang fra vest ad to ganglåde langs siderne af et kapel, fra syd ad en køreport og fra øst ad en dobbelt ganglåde.

Udenfor kirkegårdsdigeets nordvesthjørne står en en m høj granitstele med indhuggede tegn mel-

Fig. 4. Kirken set fra nordøst. Foto Jakob Kieffer-Olsen 2017. – *The church seen from the north east.*

lem vandrette linjer. Alder og funktion er ukendt, men den er angiveligt skænket til kirken.¹⁹

†*Hegningen* blev 1614 betegnet som en kirkegårds-
mursmur, og 1618 omtaltes den store ageport
og de andre to små stetter, hvoraf den ene 1616
kaldtes 'Refstrup Stette'.²⁰ De to låger og porten i
den nordre side af kirkegårdsmuren skulle fornys
1815, og 1867 fjernedes lågen i digets nordøstre
hjørne, mens trappen til den vestre kirkegårds-
låge blev ombygget 1889.²¹ En gennembrydning
af diget blev foretaget 1998 med etablering af en
ny ganglåde mod syd med adgang til en parke-
ringsplads. Lokalt argumenteredes med, at der var
tale om en genetablering – ældre gadbjerggen-
sere kunne fortælle, at der tidligere havde været
en indgang på dette sted.²²

Bygninger på kirkegården. Et øst-vestvendt *ligka-
pel* (arkitekt Minor Tholle, København) med til-
byggede graverfaciliteter står nordøst for kirken. Den
tegl-tækkede murstensbygning er hvidkalket med
adgang til ligkapellet gennem den vestre, tilbage-
trukne trægavl. Det afløste 1952 et nord-sydvendt
†*ligkapel* – en teglstensbygning med kamtakke-
de gavle og en tilbygning mod vest – placeret i
samme område (jf. fig. 2). En udvidelse med nye
graverfaciliteter, toiletter og bad fandt sted 1990
(Fællestegnestuen, Give). 1997 etableredes et nyt
redskabshus mod nordøst (arkitekt Kuno Mielby,
Skibet) til erstatning for et ældre.

BYGNING

Kirken er en romansk frådstensbygning fra o. 1200 be-
stående af kor og skib med arkæologisk påvist munke-
stensgulv, vægbænke, sidealterfundamenter, fontepodie
og midterrampe. Skibets vestligste fem m er fornyet
med granitkvadre og står med en gavltrekant af tegl,
korets østgavl står også fornyet med delvis brug af
kvadre, mens kor og skibs sydside er ommuret i tegl.
Det hele formodes sket o. 1410. Senere i middelalde-
ren er nye vinduer indsat, og der tilkom et våbenhus
i syd og et †sakristi nord for koret, nedrevet 1867. Et
tårn i vest stammer fra ca. 1487. *Orienteringen* er om-
trent solret.

Kirken står hvidkalket med rødt tegltag. Den op-
leves bedst fra nord, hvor arkitekturelementer som
muropdeling, vinduer og dør kan ses, og frådsten
og kvadre træder frem gennem kalkningen.

Plan og proportioner. Kirken er 20 m lang, hvoraf
skibet udgør godt to tredjedele. Koret er knap en
m bredere, end det er langt. Murtykkelsen er ca.
110 cm, og springet mellem kor og skib udgør
omtrent den halve murtykkelse.²³

Materiale og teknik. Kirken er tilsyneladende
rejst uden *sokkel*, dog er en sådan af granit med
skråkant sekundært indsat under den sydlige del
af korets østgavl. Byggematerialet udgøres ellers af
frådsten og senere indsatte granitkvadre, de sidste
er eller har formodentlig været enerådende i de
vestligste ca. fem m af skibet og ses desuden i ko-

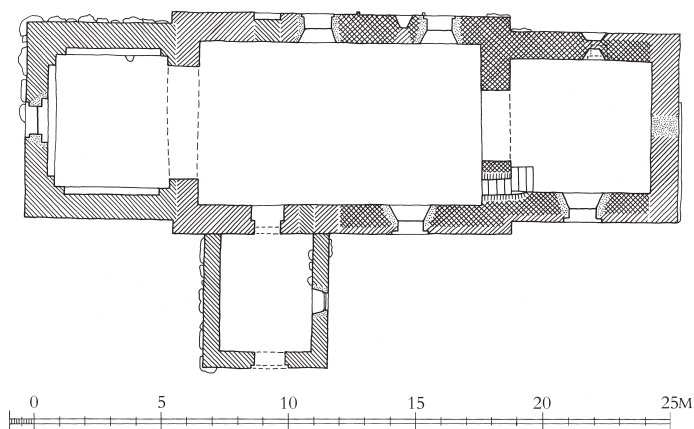

Fig. 5. Grundplan. 1:300. Målt af Kuno Mielbye 1989, suppleret af
Jakob Kieffer-Olsen og tegnet af Anders C. Christensen 2017. Sig-
naturforklaring s. 9. – *Ground plan.* Key on p. 17.

Fig. 6. Kirken set fra sydøst under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. – *The church during restoration 1989-92 seen from the south east.*

rets østgavl.²⁴ Store murpartier er blevet repareret med teglsten i forskellige størrelser. I koret er de indvendige vægge af frådsten.²⁵

Frådstensmurværket i nord viser, at facaden har været opdelt af lisener og pilastre. Af disse er kun

korets vestre og skibets østre lisen bevaret, begge næsten til murkronen, og skibets to østlige pilastre fra lidt over terræn til vindueshøjde (jf. fig. 4).²⁶ Skibets lisen har mod vest været afsluttet af en tredje pilaster (jf. fig. 13). De to bevarede lise-

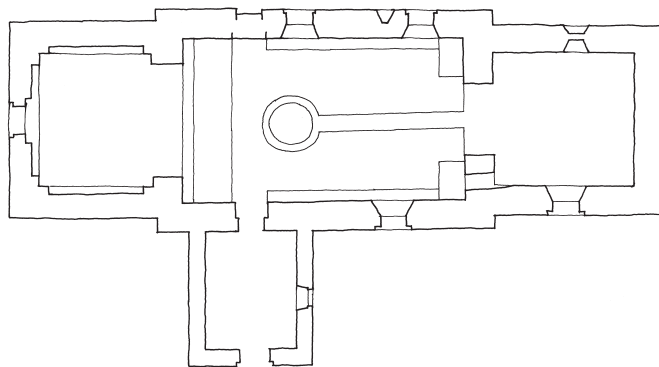

Fig. 7. Rekonstruktion af oprindelig indretning. 1:300. Tegnet af Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991. – *Reconstruction of original fixtures.*

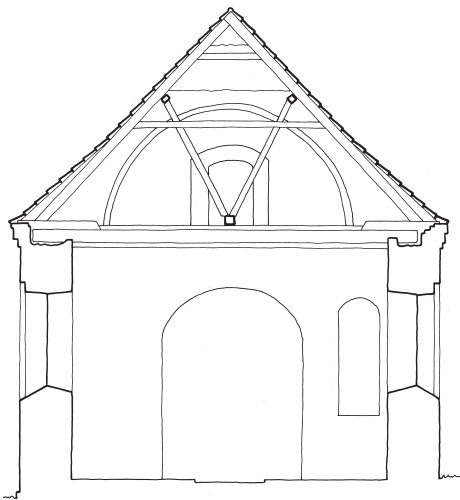

Fig. 8. Tværsnit gennem skib set mod øst. 1:150. Målt af Kuno Mielbye 1989, suppleret af Anders C. Christensen og Jakob Kieffer-Olsen, tegnet af Anders C. Christensen 2017. – *Cross-section through nave looking east.*

ner er 77 cm brede, pilastrene 10 cm og afstanden mellem to pilastre 245 cm.²⁷ Andre romanske frådstenskirker i området står med varierende lisenopdelte facader såsom Ølsted (s. 1689–90), Daugaard (s. 1908–09) og Hornstrup (s. 1995).

Vinduer. Af de oprindelige rundbuede, dobbelt-smigede vinduer er ingen i brug. I koret ses øst-vinduet (152×85 cm) tilmuret i facaden med små let tilbagetrukne sten i krydsskifte, et muret fråd-

stensstik og en sekundær søndre karm (fig. 45). I nord står det tilmurede vindue (130×95 cm) med et af kilesten dannet stik, der ved behugning er blevet en smule udvidet i øst (fig. 13). I væggen står det som blænding (149×91 cm) til og med den med *træramme* stående lysåbning (97×32 cm) (jf. fig. 12). Smigene bærer en kalkmalet, romansk dekoration (fig. 26). I skibets nordmur ses et i lysåbningen (93×24 cm) tilmuret vindue, der måler 148×69 cm i facaden. Også her er stikket dannet af kileformede frådsten (fig. 15). Af sydmurens to oprindelige vinduer, der er ommuret i senmiddelalderen, sidder rester af de vestlige dele tilbage. Det østre ses som et ekstra stik lige vest for det nuværende vindue og har været mindst 65 cm højt, mens det vestre ses over våbenhusets tag lidt vest for det tilmurede vindue (jf. fig. 14, 21). De oprindelige *†døre* blev fjernet af en senere ombygning (se ndf.).

Indre. Kor og skib står med fladt loft. *Korbuen*, der faldt ned 1907, har bevaret sin oprindelige bredde, jf. fig. 28. Også den var dekoreret med kalkmaleri. Genopmuringen består af to skalmure med et hulrum imellem.²⁸ Af *gavltrakanterne* er kun den over korbuen bevaret. Den er opført i frådsten, visse steder helt til tagklædningen, og herigennem gav en 4,72 m bred rundbuet åbning adgang mellem de to tagrum. En tilmuring er foretaget 1991–92 dog efterladende en fladbuet døråbning jf. fig. 17.

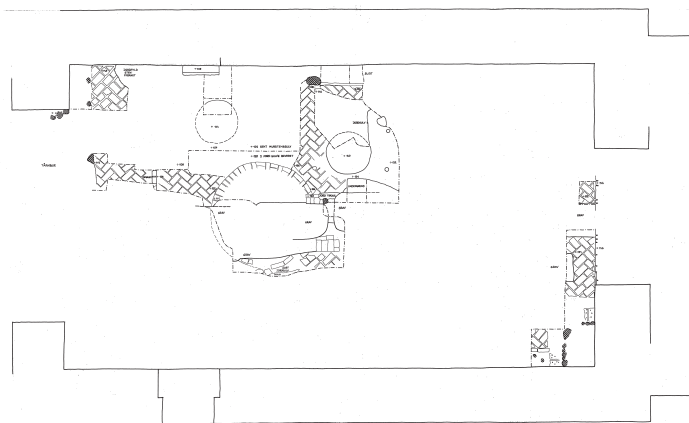

Fig. 9. Udgravningsplan. 1:150. Målt og tegnet af Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991. – *Excavation plan.*

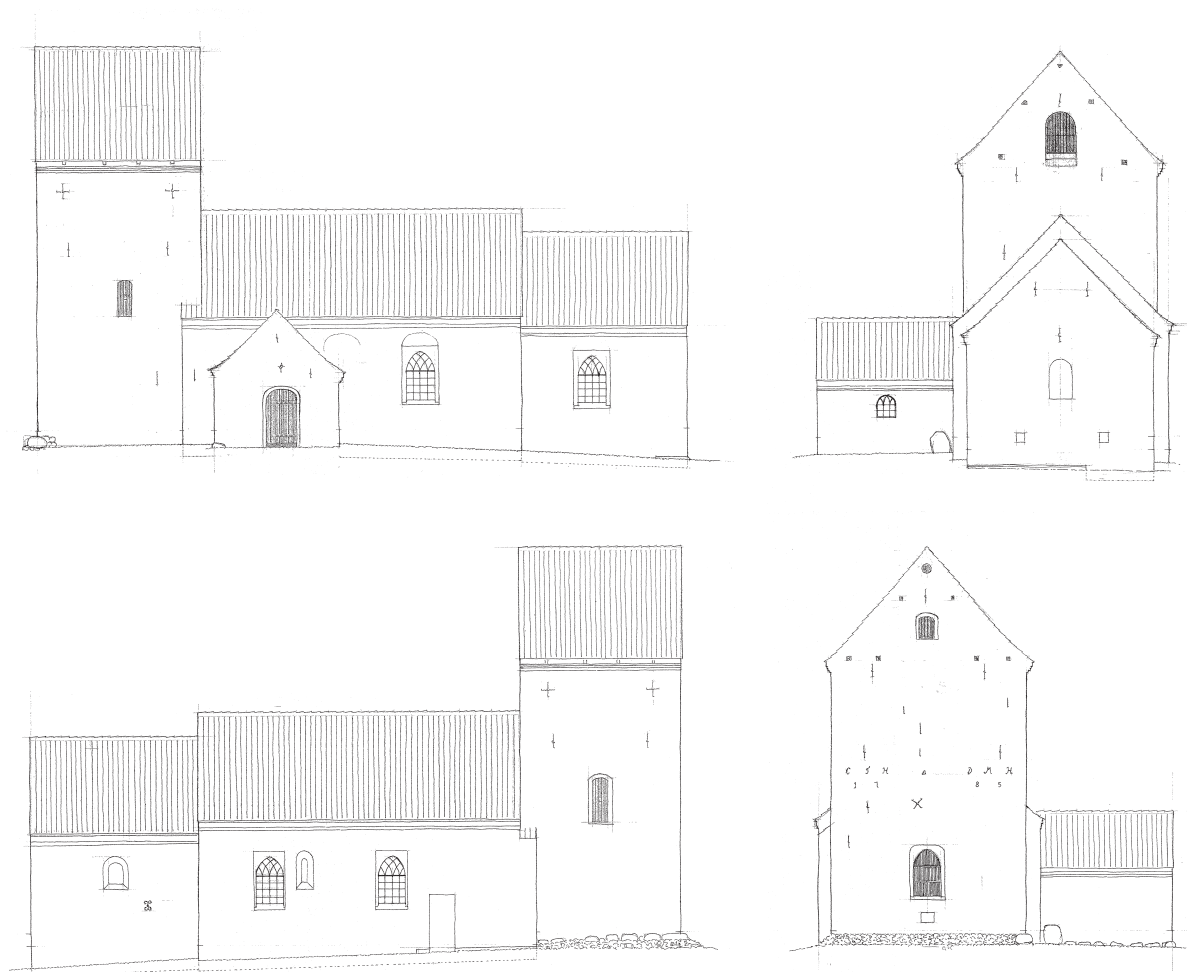

Fig. 10a–d. Opstalter af kirkens facader. 1:300. a. Sydfacade. b. Østfacade. c. Nordfacade (lisener ikke medtaget, jf. fig. 13 og 15). d. Vestfacade. Målt og tegnet af Kuno Mielbye 1989. – *Elevations of the church facades. a. South facade. b. East facade. c. North facade. d. West facade.*

Den nævnte *arkæologiske undersøgelse* 1991 gav for første gang i det jyske et indblik i en romansk kirkes indretning, og den viste sig at svare til tilsvarende fund på Sjælland.²⁹ Skibet har op mod triumfvæggen haft to *†sidealtre*, langs de øvrige vægge har der været *†vægbænke*, og lige øst for dørene, midt i rummet, sås rester af et cirkulært *†fontepodium*, hvorfra en rampe strakte sig op til koret. Efter opbygningen af dette murede inventar blev der etableret et *†gulv* af sildebenslagte munkesten).³⁰ Dette gulv var kirkens ældste, og da det og det nævnte inventar var af teglsten, kan det næppe være ældre end ca. 1200.

Middelalderlige reparationer og ændringer. En række forandringer viste sig ved den arkæologiske un-

dersøgelse.³¹ Ældst er en udskiftning eller reparation af taget indikeret ved fundet af en *†blysmeltegrube*.³² Til samme fase hørte et nyt mørtelgulv.

Næste større ændring udgøres af et tredje gulv, der sandsynligvis har haft en længere funktionstid. Samtidig med etableringen af dette gulv er der sket en kassation af det murede inventar: vægbænke, fontepodie, rampe og den hævede vestende. Under gulvet og dermed repræsenterende en byggeaktivitet tidsmæssigt umiddelbart før lægningen af det nye gulv sås et op til fem cm tykt lag af sandblandet frådstensmuld. Et lag af denne tykkelse beliggende inde i kirken må repræsentere en større ombygning af kirken og kan med denne formodentlig dateres til senest o. 1410 (jf. ndf.).

Endnu en blysmeltegrube³³ var gravet ned igennem det tredje gulv og fyldt op med sand fra et afretningslag for et fjerde meget slidt og udbedret gulv bestående af hele og halve munkesten. Det gulv har været i funktion i en periode, før stolestader blev taget i brug, vel i 1500-tallet.

Vestendens fornyelse. Murene og byggematerialerne i kor og skib fortæller også om omfattende senmiddelalderlige arbejder. Skiftet fra frådsten til kvadre i de vestligste fem m af skibet, hvor lisen- og pilasterudsmykningen af murværket blev opgivet, stammer formodentlig fra en nybygning af dette bygningsafsnit med genbrug af kvadre andetsteds fra.³⁴ Kvadrene er sat på et fundament af kampesten, men under terræn iagttoges 1988 rester af det oprindelige frådstensmurværk.³⁵

Fig. 11. Skibets syddør (s. 2814). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South door of the nave.*

Fig. 12. Korets nordvæg (s. 2812, 2820) med mindetavle fra o. 1626 over sognepræst Knud Knudsen (s. 2840). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *North wall of the chancel.*

Ved nybygningen er etableret to rektangulære, kvadersatte *døre*. Den stadig fungerende i syd (udv.: 229×104 cm; indv.: 249×127 cm) er på indersiden dækket af en rå tilhugget granitsten. I østre karm ses et kors i relief (fig. 44). Den med munkesten tilmurede dør i nord (udv.: 227×103 cm) afsluttes af en firkantet, aflang dæksten.³⁶ Norddørens vestre *†*smig i væggen er angiveligt ødelagt af senere ommuringer.³⁰

Sandsynligvis samtidig med denne nybygning er den over skibets vestmur stående, teglbyggede gavltrekant, der danner vederlag for det senere tårns østmur. Mod skibets tagrum har trekanten tre stigende blændinger (fig. 18).³⁷ Den midterste er spidsbuet og den sydlige oprindeligt fladbuet, men den søndre del af buestikket blev forstyrret ved tårnbyggeriet, hvorefter et nyt, lidt 'spidsfladbuet' stik blev indhugget i karmene ca. 53 cm under det første.³⁸ Den nordlige blændings oprindelige, fladbuede stik er bevaret, mens blændingen selv er erstattet af en senere døråbning mod tårnet.³⁹

Korets østgavl er fornyet med delvis brug af granitsokkel. Der er i mur og væg anvendt såvel kvadre som munkesten, der stedvis er sat i munkskifte. Frådsten er blevet genanvendt indvendig og er bevaret over kvaderafsnittet i den østre gavltrekant mod tagrummet.

En ommuring af korets og den østlige del af skibets sydfacader er udført i munkesten sat i munkskifte med bibeholdelse af romanske vinduesåbninger.⁴⁰

En større reparation omfattende en udskiftning af tagværkerne over kor og skib er ifølge de dendrokronologiske undersøgelser blevet foretaget ca. 1410 (jf. s. 2825).

På et tidspunkt efter reparationen af korets og skibets sydmure fik kirken tre nye, højtiddende vinduer, hvoraf et placeredes i korets og to i skibets sydmur. De har været dobbeltfalsede med et fladbuet halvstensstik.⁴¹ De to er stadig i brug i ændret form, mens det vestre i skibets sydside må være lukket eller snarere formindsket ved byggeriet af våbenhuset.

Fig. 13. Korets nordmur under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. – North wall of the chancel during restoration 1989-92.

Fig. 14. Udsnit af skibets sydmur under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. – South wall of the nave during restoration 1989-92.

Fig. 15. Skibets nordmur under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. — North wall of the nave during restoration 1989-92.

Fig. 16. Korets sydmur under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. — South wall of the chancel during restoration 1989-92.

Fig. 17. Gavltrekanten over korbuen set fra skibet (s. 2818). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pediment above chancel arch seen from the nave.*

De to østlige måler 145–147 cm i bredden og har været hhv. ca. 282 og 303 cm høje. Det vestre vindue i skibets sydside skiller sig ud ved kun at være ca. 96 cm bredt i facaden og ved at have et fladbuet stik, der kunne stamme fra en reparation, i forbindelse med at murkronen forsynedes med gesimser (jf. s. 2820). I højden dækker den nuværende tilmuring ca. 195 cm.⁴²

De anførte iagttagelser fortæller om en større og gennemgribende istandsættelse, der fandt sted o. 1410. Den kan have omfattet det meste af murværket inklusive nymuret østgavl og vestende, ommuret sydside med bibeholdelse af de gamle vinduesåbninger, nyt tagværk og nyt gulv med en anderledes indretning. En så omfattende ombygning kan skyldes, at kirken har været i meget dårlig stand, at vedligeholdelsen er ophørt en periode,⁴³ og at der kunne være tale om, at kirken ligefrem har været midlertidigt nedlagt, jf.

forholdene ved Vester Kirke (s. 2537). Da kirken som nævnt er med i kirkelisten i Ribe Oldemoder (ca. 1376–89), må den mulige midlertidige nedlæggelse være indtrådt mellem denne omtale og o. 1410, selvom forfaldet kan være begyndt tidligere.

Senmiddelalderlige tilføjelser. Det tre stokværk høje, nedskårne og tegltækkede *tårn* kan dendrokronologisk dateres til o. 1487 (jf. s. 2825). Det står med gavle i øst og vest, og er lidt smallere end skibet; den øst-vestlige længde udgør tre fjerdedele af bredden. Murene, der i vest og nord er rejst over et synligt fundament af rå granit, står med udflyttede kvadre i de nedre dele i syd og vest; østmuren hviler som nævnt på skibets gavltrekant. Gamle facader i munkesten (26–27×13–14×8–9 cm) i munkeskifte er bevaret i øst og nord, mens de to øvrige sider er ommuret med teglsten af normalformat.

Fig. 18. Skibets vestre gavltrekan set mod vest (s. 2814). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Western pediment of the nave looking west.*

Facaderne bærer grå murankre, og i vest ses initialerne »CTH« og »DMH« samt årstallet »1785«. De henviser til ægteparret på Refstrup Claus Tommerup Henriksen og Dorthea Marie Henriksen, der lod kirken gennemgå en reparation dette år.⁴⁴

Tårnrummet åbner sig mod skibet med en bred, svagt spidsbuet arkade. Det dækkes af et krydshvælv med retkantede halvstensribber begyndende som kvartstens og med vederlag i væggene. I syd og nord ses spidsbuede helstens blændinger, i vest en rundbuet halvstens blænding. I vest er der et spidsbuet vindue, der måler 185×113 cm. Det sidder til begge sider i fladbuede nicher, der udvendig måler 219×133 cm og indvendig 213×177 cm. I vinduet indsattes 1955 en glasmosaik (jf. s. 2825).

Det høje mellemstokværk har i nord en fladbuet, falset åbning, der måler 91×196 cm. Ud-

vendig har dens bund ligget ca. 44 cm lavere. I væggen sidder den i en større fladbuet niche. En tilsvarende åbning findes i syd, hvor ommuring af facaden har fjernet fals og stik.⁴⁵ Ca. 150 cm øst for den nordlige åbning er der i facaden i samme højde en nu tilmuret og forstyrret åbning, der har haft omtrent samme størrelse. Indvendig ses i øst-væggen et stykke over den nævnte døråbning til skibets tagrum og helt mod nord ca. 50 cm af et rundbuet stik. Der er formodentlig tale om en oprindelig adgangsvej til tårnet gennem murlivet.

Klokestokværket, der tillige udgør tagrummet, står med rundbuede glamhuller i øst og vest.

1617 skulle der indsættes et nyt vindue i tårnet, og 1679 var en stor del af stenene nedfaldne.⁴⁶ Ved den nævnte reparation 1785 skal tårnet angiveligt være gjort ca. fem m lavere.⁴⁷ I så fald har man bibeholdt det oprindelige tagværk. Tårnets vestre gavl blev 1866 ommuret fra glamhullet og

Fig. 19. Skibets sydmur set fra våbenhusets tagrum. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South wall of nave seen from the loft of the porch.*

op,⁴⁸ og større partier af syd- og vestsiderne samt et mindre på østsiden blev ommuret 1967.⁴⁹ Den seneste større restaurering af tårnet skete 1993.

Det tegltækkede *våbenhus* ved skibets sydside står i hvidkalkede teglsten over et stedvist synligt fundament af rå granit. De nedre dele af murene er af munkesten i munkeskifte, mens de øvre dele er ommuret med små sten. I syd ses en fladbuet dør og i øst et rundbuet vindue. Våbenhuset stod 1680 med sit blytag,⁵⁰ der blev erstattet af tegl 1785. Vinduet i øst indsattes 1855.⁴⁸

Et formentlig senmiddelalderligt, hvælvet *†sarkristi* stod nord for og i korets fulde længde (ca. 6,7 m) frem til 1873. Spor efter to kvadratiske hvælv samt en dør ses stadig på korets nordmur (jf. fig. 4, 13). Under restaurering 1989-92 fandtes døren i korets nordvæg, hvor den er markeret (jf. fig. 12). Med denne planløsning må sakristiet have været stort set magen til det eksisterende på Skibet Kirke (s. 2708) og til et forsvundet på Bredsten Kirke (s. 2759).

Sakristiet blev i perioden 1681-1780 anvendt som gravkapel for Refstrups ejere. Det var endnu ikke – som ellers besluttet – overgået til brug som sakristi 1812, da Refstrups ejere havde 'tilegnet sig det'.⁵¹ 1867 omtaltes det som et ubenyttet gravkapel, der vansirede koret, hvorfor det ønskedes fjernet.⁵² Nedrivningen skal angiveligt være sket 1873, da byggematerialerne blev solgt.⁵³

Eftermiddelalderlig vedligeholdelse og istandsættelse. En adgangsvej, renoveret 1989-91, til prædikestolen er efter reformationen brudt gennem triumfmuren.

En såvel ud- som indvendig reparation blev foretaget af ejeren o. 1760.⁵⁴ Den næste større istandsættelse fandt sted 1785, hvor som nævnt tårnet angiveligt blev nedskåret med ca. fem m, blytaget erstattet af tegl og gulvet brudt op.⁵⁵ Sandsynligvis tilkom gesimserne ved den lejlighed.

Det var formodentlig også i anden halvdel af 1700-tallet, at opsætningen af en hævet *†herkabsstol* i skibets nordside medførte et dørge-

nembrud i muren givende adgang fra udvendig side (jf. s. 2838). Tre stykker træ omkring det østre af skibets vinduer stammer sandsynligvis herfra (fig. 15) og skal formodentlig ses i sammenhæng med et foranstående *†trappehus*.⁵⁶ Pulpituret fjernedes 1862.⁴⁸

En udvendig revne fra grunden til taget i det sydøstre hjørne blev sat i stand i slutningen af 1820'erne, og korets og våbenhusets tage og gesimser blev udskiftet.⁵⁷ Under en istandsættelse af korbuen 1907 styrtede denne som nævnt ned.

En reparation 1963 (arkitekt Helge Andreasen, Vejle) omfattede tagene på kor, skib og tårn, korets østgavl, maling af kirkeloft m.m. Samme arkitekt stod 1971 bag installation af blandt andet fjernvarme og nyt teglgulv. En stor istandsættelse af blandt andet murværk over og under terræn, triumfbuen, bjælkelag i kor, skib og tårn og udskiftning af gulve skete 1989-92 ved arkitekt Kuno Mielbye, Skibet.⁵⁸ Indvendig blev kirken renoveret 2017.

Gulvene i kor, skib og tårn består af gule teglsten, i koret ottekantede med mindre kvadratiske grå, i skibet kvadratiske og i tårnet normalsten. Under bænken ligger træ, i våbenhuset brune, glaserede og kvadratiske teglfliser. Gulvet i ko-

Fig. 21. Tilmuret vindue på skibets sydmur over våbenhuset (s. 2814) under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. – *Bricked-up window in the south wall of the nave above the porch during restoration 1989-92.*

Fig. 20. Våbenhuset under restaureringen 1989-92 set fra sydvest. Give-Egnens Museum. – *The porch during restoration 1989-92 seen from the south west.*

ret er hævet et trin over skibets, og området bag knæfaldet er hævet endnu et trin.

†*Gulve*. Traditionen med tegl kan som nævnt følges tilbage til skibets ældste gulv, der bestod af sildebenslagte munkesten udfuget med kalkmørtel.³¹ En hævnning konstateredes såvel vest for dørene (ti cm) som øst for korbuen. Det afløstes af et gulv med en overflade af mørtel udlagt over to-tre cm ler. Et tredje gulv var konstrueret af et lerlag med en overflade af tynde kalklag adskilt af gråsorte smudslag, der sammen med et præg af slid og reparationer er indikation for en længere funktionstid. Dette gulv er formentlig udlagt umiddelbart efter en række reparationer, der har omfattet en udskiftning af tagværket ca. 1410 (jf. s. 2818). Gult sand udgjorde afretningslaget for et fjerde gulv bestående af hele og halve munkesten. Det var meget slidt og søgt udbedret med jord og ler. Slidspor afslørede, at gulvet havde været i funktion i en periode, før man vel i 1500-tallet havde placeret stolestader på det, og

at der efterfølgende var sket et slid i nord-sydgående striber.

I 1600-tallet omtales sten til gulvene flere gange, og 1862 lagdes træ mellem alter og knæfald.⁵⁹ I 1874 blev der anvendt cement i koret, og 1939 lå der træ omkring døbefonten. Som erstatning blev der foreslået fliser.⁶⁰

Den senmiddelalderlige *dør* mellem våbenhus og skib blev i forbindelse med istandsættelsen 1989-92 befriet for et tykt lag cementpuds, og den indtil da skjulte dørniche til *†*sakristiet blev fremdraget.⁶¹

Kirkens fire spidsbuede *vinduer* stammer formentlig fra 1862 eller kort tid derefter. To er indsat i de nævnte senmiddelalderlige åbninger i korets og skibets sydmure. De spidsbuede stiks vederlag blev hugget ind i falsene, og der anvendtes sten i størrelsen 22×10×5 cm. Samtidig blev den øverste del af de senmiddelalderlige åbninger udmuret. I skibets nordmur indsattes et vindue i den efter 1862 ikke længere anvendte pulpi-

Fig. 22. Det oprindelige gulv med fontepodium og ansats til rampe, set mod syd (s. 2822). Foto Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991. – *The original floor with font bases and podium and the beginning of a ramp, looking south.*

Fig. 23. Loftsdekoration o. 1850 i skibets nordøstlige hjørne (s. 2823). Foto Karsten Larsen 1990. – *Ceiling decoration c. 1850 in northeastern corner of the nave.*

turdør,⁴⁸ og et nyt blev brudt vest herfor, hvor der sandsynligvis har siddet et oprindeligt vindue. Vinduesformen i syd blev efterlignet med false og spejl (jf. fig. 14–16).

Loft. Kor og skib dækkes i dag af et feltopdelt bræddeloft holdt i blå, rødt og gråt. Våbenhuset har et gråt bræddeloft hvilende på bindbjælkerne, mens tårnrummet som nævnt er hvælvet. Et tågipsloft eksisterede indtil 1812, da det erstattedes af et loft af brædder. Det var formodentlig dette lofts tådekoration, der 1990 blev beskrevet som 'en ensfarvet grå udmaling, hvorpå i diagonalt forløb er malet ensartede kvadrater med hvide og brune streger med lys og skyggevirkning'.

En yngre tådekoration sandsynligvis fra midten af 1800-tallet bestod af tilsyneladende 'imiterede kupler, med malede fyldninger i lyse gule toner, og rammeværk i okker adskilt med hvide og brune streger med lys- og skyggevirkning' (fig. 23).⁶²

Tagværkerne over kor, skib og tårn er af hanebåndstype, kor og skib med to lag hanebånd og ingen spærstivere, men støttet af krydsbånd, tårnet et lag med spærstivere.⁶³ Våbenhusets spær støttes af stivere. Ældre egetømmer er bevaret i stort omfang i kor, skib og tårn, mens øvrigt anvendt tømmer er af fyr, eksempelvis de fem østligste spær i skibet; tagværk her er sandsynligvis omsat og delvist fornyet i 17- eller 1800-tallet.

Egetræsspærerne over skibet viser forskellige konstruktionsprincipper. Der er tre spær med to rundede eller kantede taphuller uden nagler fra skræstivere (jf. fig. 24), og deres fældningsår er dendrokronologisk dateret til o. 1143. Denne datering er godt et halvt århundrede ældre end kirkens, der primært er baseret på iagttagelser i gulvet (jf. s. 2813) og støttet af kalkmalerierne (jf. s. 2826). Disse tre spær er formodentlig tilført kirken fra samme sted som de genbrugte kvadre. Fem spær har et større taphul med nagle, to har svaletaleblade, og fem har firkantede blade til spærstivere.⁶⁴ Til korets spærfag har der ikke været anvendt stivere.⁶⁵

Korets tagværk er konsekvent nummereret fra vest. I skibet findes kun enkelte tagværksnumre. I nord ses fra vest romertalsnumrene V, VIII, et uden, III og derefter ingen numre (jf. fig. 24). I syd bærer det vestligste fag nummeret V. Numrene kan indikere, at den omtalte nybygning af vestenden har fået sit eget fem-fags tagværk nummereret fra øst mod vest.⁶⁶ Imidlertid viser spærerne med enslydende dendrokronologisk datering til o. 1410, at såvel forskellige konstruktions- som nummerringsprincipper åbenbart er anvendt på samme tid.

Dendrokronologiske undersøgelser. 2017 er der fra kirkens spær udtaget 24 boreprøver, hvoraf de 20 er dateret. Fra koret stammer syv prøver, hvoraf de to ikke kunne dateres. De fem resterende passer alle med et fældningsår ca. 1410. Fra skibet stammer 13 prøver, hvoraf de to ikke kunne dateres. Af de 11 resterende passer tre med et fældningsår ca. 1143. Seks prøver passer alle med et fældningsår ca. 1410, og de sidste to prøver passer med fældningsår ca. 1527 og ca. 1741. Fra tårnet stammer fire prøver, der alle passer med et fældningsår ca. 1487.⁶⁷

Tægene har en beklædning af røde tegl. Frem til 1785 lå der som nævnt bly over alle tage, dog muligvis med en mindre begrænsning, idet det i en beskrivelse nogle få år tidligere siges, at kirken

Fig. 24. Skibets tagværk, nordsidens 2.-7. spærfag regnet fra vest (s. 2823-24). Træet til 2. og 3. spær er fældet o. 1143 og til 4., 6. og 7. o. 1410. Set mod nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Northern rafters of the nave. Looking north east.*

Fig. 25. Glasmosaik i vestvindue (s. 2825). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Stained glass in the west window.*

‘for den største del’ var tækket med bly.⁶⁸ Traditionen med bly rækker tilbage til middelalderen, idet der som nævnt blev fundet blysmeltegruber, der var samtidige med skibets andet og fjerde gulv. Den første var placeret i skibet godt to m øst for norddøren, mens den anden fandtes ud for skibets norddør.³⁰

Opvarmning. Kirken opvarmes siden 1971-72 af et fjernvarmeanlæg med kedelrum i kapelbygningen (arkitekt Helge Andreassen, Vejle).⁵⁰ Det afløste et *†kaloriferanlæg* fra 1936 fra Hess i Vejle. Det ældste anlæg var en kakkelovn, der 1879 blev opstillet i skibets nordre side mellem de to vinduer nærmest koret.⁶⁹ *Elektrisk lys* blev installeret 1925.⁷⁰

En *glasmosaik* (fig. 25) af William Hansen, København, der 1955 er indsat i tårnets vestvindue, er en gave fra en kvinde i sognet. Det viser en drikende hjort med inspiration fra Sl. 42, 2 og som symbol på dåben.⁷¹

Brudstykker af såvel middelalderligt som nyere *★vinduesglas* blev fundet under udgravningen 1991.⁷² *†Loftsmalerier* se s. 2823.

KALKMALERIER

Engang sidst i 1800-tallet skal der på triumfvæggens østside være kommet kalkmalerier frem, som kirkeværgerne skyndsomt tildækkede, af frygt for at kirken skulle komme i udgift. Ved reparationen af $\dagger$ korbuen 1907 konstateredes det, at der var romansk kalkmaleri inde i buen, på den tilstødende triumfvæg og vistnok også på skibets nordvæg. På triumfvæggen fandtes også et gotisk maleri, mens der ved døren sås et indvielseskors.

Under arbejdet styrtede korbuen og -væggen imidlertid sammen, og alt gik tabt, om ikke ved nedstyrtningen så ved en efterfølgende nypudsning med cement i kirken. Under kirkens istandsættelse 1989-91 fremkom der i korets nordvindue endnu en lille rest af den romanske udsmykning. Den forventes istandsat 2019. En restaurering 2017 har også medført en iagttagelse af en sengotisk $\dagger$ dekoration i tårnets hvælving.

O. 1200 (fig. 26), kun til stede i korets nordvindue. Her ses i smigene (især den vestre) rester af frodigt, slynget bladværk malet i hvidt og okkergult på en rød bund. Der er derudover anvendt grønt og et hvidt pigment til højlys (ikke kalk). Malebunden er en mørk, brun puds af vekslende tykkelse, stedvis helt ned til to cm.

Udsmykningens $\dagger$ kalkmaleri i og omkring korbuen kendes fra en beretning af sognepræsten og lokalhistorikeren Hans Kau, der selv stod ved korbuen, da den kollapsede.⁷³ På buens underflade så han tre felter, malet på 'himmelblå' baggrund, i nord en skikkelse, der kunne ligne en ypperstepræst, i syd en ung mand med fuldskæg og et lam på armen. I midten (toppen) pegede en mand på personen med lammet. Malerierne var omgivet af gule 'rammer med mørke skygger'. Omkring korbuen i vest var der 12-14 'cirkler med kors i halvmåneform'. To tilsvarende mente Kau at se på skibets nordvæg helt oppe under loftet, i hvilket fald udsmykningen har omfattet alle kirkens vægge.

Der er ingen tvivl om, at korbuens maleri har vist *Kain og Abels* ofre til Gud/Kristus i skikkelse af en *Majestas Domini* i buetoppen svarende til en række andre korbueudsmykninger.⁷⁴ Man-

den med lammet har utvivlsomt været Abel. Den omstændighed, at Gud/Kristus pegede på ham, viser, at Abel stod ved dennes højre hånd, og at udsmykningen således lidt usædvanligt har været retvendt for den, der stod i koret. I nord har Kain åbenbart været ukendelig for Hans Kau. Borten omkring korbuen kan eventuelt have været en hjertepalmet eller have haft bønneformede led.

Korbuens udsmykning relaterer til Nadveren, idet Kain og Abels ofre var gammeltestamentlige forløbere (eller typer) for Kristusofferet, der billedliggjordes i korbuens krucifiks. Abel har endvidere været den ofrende menighed et godt eksempel, idet han gav sit offer i tro (jf. Ølsted Kirke s. 1698-1709).⁸⁰

Så meget, man kan få ud af udsmykningens rester, har den sluttet sig til egnens øvrige senromanske kalkmalerier. Vinduesdekorationen ses nært beslægtet i Stenderup, Sindbjerg og Skibet kirker (s. 1664-66, 2130-37, 2715 ff.), Kain og Abel-motivet i Ølsted og Engum (s. 1698-1707, 1946-50).

Af senere $\dagger$ kalkmaleri iagttog Hans Kau på triumfvæggen over prædikestolen en rytter med et langt spyd (Skt. Jørgen?), der var malet oven på overkalket romansk maleri. Figuren har snarest været sengotisk ligesom et indvielseskors, der afdækkedes på sydvæggen ved siden af døren. Det målte en halv alen i diameter (ca. 30 cm). Selve korset var gråt malet, de 'mellemliggende dele' røde. Fra korsenderens grå udgik røde »randblomster«, ud fra deres røde partier grå.

Den 2018 konstaterede og atter tildækkede dekoration i *tårnhvælvet* må dateres o. 1500 og omfattede vekselvis røde og sorte sparrer på ribberne og et cirkelindfattet georgkors i krydset. I østre kappe sås et tilsvarende kors, i den vestre en seksbladet blomst, også i en cirkel. Det fremgik, at der var foretaget forridsning med spidspaser i hvælvets første puds.

Fig. 26. Kalkmalet ranke i korets nordvindue, o. 1200-25 (s. 2826, jf. fig. 12). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Wall-painted vine in north window of chancel, c. 1200-25 (cf. fig. 12).*

Fig. 27. Indre set imod øst o. 1925. Foto i Nationalmuseet. – Interior looking east c. 1925.

INVENTAR

Oversigt. Ældst er den romanske granitdøbefont af sydvestjysk type, mens en klokke fra 1518 er kommet til kirken 1806 fra †Gråbrødre Kirke i Odense. Et sydtysk dåbsfad stammer fra o. 1575. Altertavlen er i sin kerne et smukt renæssancearbejde fra o. 1600, senere ændret 1785 og 1885, men 1940 så vidt muligt restitueret. Fra o. 1580-1600 er en rest stolepanel med digterisk indskrift og et par imponerende herskabsstole for Refstrup. En fontehimmel fra 1643 skyldes formentlig den fremtrædende billedhugger Peder Jensen Kolding.

Alterstagerne er ifølge regnskab anskaffet 1679, mens altersølvet er udført 1797 af Mathias Winge i Vejle og en oblatæske 1862 af Hans Peter Severin Ingerslev i samme by.

Prædikestolens himmel i Louis Seize-stil er fra 1785, mens selve kurven først er kommet til 1885 efter model af Jelling Kirkes. Et tidligere altermaleri af Nadveren efter Leonardo da Vinci dateres o. 1825, mens det nuværende med samme motiv er fra 1885.

Indretning, farvesætning og istandsættelser. Den arkæologiske udgravning i skibets gulv 1991 gav et sjældent fuldstændigt billede af *kirkens ældste* †indretning, alle

elementer øjensynligt af munkesten (fig. 7). Der påvises sidealterborde i skibets østhjørner, murede vægbænke langs sidevæggene og op imod vestvæggen samt et fontepodium i to afsæt midt på gulvet mellem dørstederne. Fra podiet sporede man en usædvanlig rampe op ad midtgulvet til korbuen, hvorved præsten har kunnet betjene fonten med ophøjet adgang fra koret (s. 2835 og fig. 7).

Det eksisterende ældre inventar står med en klædelig staffing udført 1940 af O. J. Bagger med udgangspunkt i ældre farver og afstemt 1991. Grundtonen er en kølig grå, der suppleres af dodenkop og hvidt samt varierende marmoreringer. Stoleværket er farvesat 1991 af Karsten Larsen med dodenkop som grundfarve.

Om en istandsættelse 1785 vidner to dydefigurer på altertavlen samt prædikestolens himmel. 1854 blev altertavlen tillige med præstens og degnens †stole malet og udstafferet, og 1858 kom turen til †prædikestolen og †stolestaderne. 1875 indsatte man nye †stader og alt blev egetræsmalet. Ved en ny restaurering 1885 lod man altertavlen kraftigt modernisere og den eksisterende prædikestol opsætte. Endelig istandsatte O. J. Bagger 1940 det gamle træinventar, hvilket for altertavlens vedkommende betød en delvis tilbageføring til tilstanden før 1885.

Fig. 28. Indre set imod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Interior looking east.*

Alterbordet er et panelværk fra 1800-tallet, nu skjult af et nyere alterklæde af rødbrunt fløjel med guld kors. I skibets østhjørner er 1991 konstateret fundamenter til to oprindelige *†sidealterborde*, 150×100 cm, der øjensynlig var opført som kassemur med en skal af munkesten (jf. s. 2813, 2829, 2833 og fig. 7).

†Alterklæder. 1807 var alterklædet 'helt og anstændigt',⁵¹ og 1858 anskaffedes et nyt af rødt fløjel med guld kors, atter et tilsvarende 1878 (jf. også fig. 27).⁴⁸ Det seneste tilsvarende er 2002 kommet til Give-Egnens Museum (inv.nr. 0079×001).

Altartavle (fig. 29), o. 1600, med tilføjelser fra 1785, der efter fjernelse 1885 er påsat igen ved en istandsættelse 1940, da tavlen i øvrigt søgtes ført tilbage henimod sit ældre udseende. Maleriet, i næsten hele tavlens bredde, er fra 1885. Tavlens kerne er et smukt renæssancearbejde, der har haft tre smallere storfelter. Oprindeligt er det meste af postamentet, storstykkets rammeværk og vinger samt dele af frisen og den store, todelte topgavl.

Storfeltet flankeres af kraftige, hjemmeskårne karyatider fra 1785, Troen (dens kors har 1940 afløst en lille krukke) og Retfærdigheden, der står på postamentfremspring med oprindeligt løvehoved.⁷⁵ Storvingerne er elegante, gennembrudte renæssancevolutter, der foroven løber ud i et løvehoved, forneden i en løvepote. Den i øvrigt glatte frises triglyffer er fra 1940, ligeledes topfelterne, hvis tre flankerende dydehermer med rustikerede skafter for de tos vedkommende er oprindelige. De viser fra nord: Styrken, Kærligheden og Klogskaben. Original er endvidere den gennembrudte topgavl, der bærer to slanke volutter omkring et kronende, nyt kors. Fornyet er også topvingerne med påskriften »Anno 1940«.

Træværkets staffering omfatter en bundfarve i doden kop med hvide dydefigurer og forskellig marmorering på fyldinger og profiler. Bemalningen er i det væsentlige fra 1940 med afstemning 1991. Det samme gælder indskrifterne i gyldne versaler på sort bund. I postamentfeltet læses citat fra Joh. 3,16, i topfelterne i nord fra 1 Mos.

Fig. 29. Altartavle, o. 1600, med tilføjelser fra 1785 og maleri fra 1885 (s. 2829). Foto Arnold Mikkelsen 2018. —*Altarpiece, c. 1600, with additions from 1785 and painting from 1885.*

28,16–17 og i syd fra Joh. 1–14. I topgavlen er malet et Kristusmonogram, og på tavlens bagside læses: »1885 Johan Sophus Mathias Heiberg, Maler«, og »Snedker S. Peder 1885« samt »M. Hansen, Maler 1885«.

Maleriet, der vel skyldes en af de to anførte malere, fremstiller Nadveren efter Leonardo da Vinci (olie på lærred). Et ældre *maleri* (fig. 30) fra o. 1825 med samme motiv er malet på træ. Det viser ved sine mål (110×100 cm), at det har haft to

Fig. 30. Nadveren, tidligere altermaleri fra o. 1825 (s. 2830). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *The Last Supper, earlier altar painting from c. 1825.*

flankerende felter, og at storstykket dermed har haft den nævnte tredeling.

Renæssancetavlen har med sin udsøgte skæring været et prægtigt arbejde, næsten at sammenligne med eksempelvis Ølgod Kirkes tavle fra 1596

(DK Ribe 1532-36). Ombygninger som dem, Gadbjergs har gennemgået 1785 og 1885, er ikke noget særsyn (jf. f.eks. s. 1792 og 1954).

O. 1825 indsattes det ældre Nadvermaleri i midtfeltet, hvor det supplerede ældre *†malerier*.

Fig. 31. Altersølv, 1797, udført af Mathias Winge, Vejle, som en gave fra Klaus Tommerup Henriksen på Refstrup og hans hustru Dorthe Maria Henriksen; oblatæske fra o. 1850 ved Hans Peter Severin Ingerslev, Vejle (s. 2832-33). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar plate, 1797, by Mathias Winge, Vejle, as a gift from Klaus Tommerup Henriksen of Refstrup and his wife Dorthe Maria Henriksen; wafer box from c. 1850 by Hans Peter Severin Ingerslev, Vejle.*

Fig. 32. Alterstager, indkøbt 1679 (s. 2833). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar candlesticks, purchased in 1679.*

1854 skulle tavlen malerier ferniseres og det øvrige træværk opmales og udstafferes.⁴⁸ Tavlen udformning efter 1885 kendes fra fotografier (fig. 27). Flankerende det nye Nadvermaleri var opsat drejede, korintiske søjler, og tre lignende (toskanske) fik plads i topfeltet som kantning af nye felter med brudte lister og roset. Endelig blev tavlen overstrøget med egetræsfarve og fik i postamentfeltet anført et citat fra Nadverindstiftelsen. De 1885 aftagne dele blev indtil restaureringen 1940 anbragt bag tavlen og som flankering af den. Med den store og vellykkede istandsættelse 1940 fik tavlen sin nuværende fremtræden.

Altersølv (fig. 31), 1797, udført af Mathias Winge i Vejle som en gave fra Klaus Tommerup Henriksen og hans hustru Dorthe Maria Henriksen på Refstrup.⁷⁶ *Kalken* er 21,5 cm høj, foden sekstunget, skaftledene konkave og knoppen enkelt gotiserende. Det stejle bæger bærer langs randen indskrift med skriveskrift: »Givet til Gadberg Kirke af Claus Tommerup Henrichsen og Dorthe Maria Henrichsen Refstrup A(nn)o 1787«. På standpladen ses guldsmedens stempel,⁷⁷

Fig. 33. Fontehimmel, 1643, tilskrevet Peder Jensen Kolding (s. 2834). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Font canopy, 1643, attributed to Peder Jensen Kolding.*

og under den vægtangivelsen: »23¼ lod«. Disken, tværmål 12 cm, har på fanen et cirkelkors og på undersiden mesterstempel som kalkens samt vægtangivelse »4½ lod«.

En *oblatæske* (jf. fig. 31) fra 1862 skyldes Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle.⁷⁸ Den er oval og glat, 12 cm lang, 3,5 cm høj. På undersiden guldsmedens stempel og et Vejlemærke.

†*Altersølv*. 1616 anskaffedes en pose af 'læder-skind' til kalk og disk.⁸ 1684 havde man måttet erhverve kalk og disk af tin.⁵⁰

†*Sygesæt*. 1862 betalte man sammen med Lindeballe og Ringgive kirker for et sygesæt,⁴⁸ formentlig det, der blev stjålet o. 2012.

Alterstager (fig. 32), 1679, 54 cm høje. Den cirkulære fod er profileret, skaffet cylindrisk med tre ringe, lyseskålen flad. 1679 indkøbtes to messinglysestager.⁵⁰ En *syvstage* bærer på foden indskriften: »Til Gadbjerg Kirke Julen 1919«.

†*Messehagler*. 1679 anskaffede man en ny hagel af sort fløj med kors og guld- og sølvkniplinger,⁵⁰ og 1881 indkøbtes en hagel af rødt silkefløj med kors af ægte guldbrokade.⁴⁸

Altersranken fra 1873 er halvcirkulær med drejede balustre.⁴⁸ †*Altersranke*. 1805 behøvede 'rækværket for knæfaldet reparation'.⁷⁹

Døbefont (fig. 34), romansk, af grå granit, tilhørende den sydvestjyske type,⁸⁰ 95 cm høj. Foden har enkel baseform med skjoldfelter, skaffet udgøres af en kraftig vulst, og den halvkugleformede kumme har attisk profil med den nedre rundstav lagt på platte. Kummen måler 82 cm i tværmål og har harmonisk fordybning. 1882 rensede man fonten for maling.⁴⁸ Den står usædvanligt endnu på en traditionel plads i skibets sydvesthjørne vest for indgangen (jf. fig. 39).

Det kunne 1991 godtgøres, at fonten oprindeligt stod på et *fontepodium* vestligt i skibet imellem dets oprindelige dørsteder (jf. s. 2813 og fig. 7, 22). Det var cirkulært, muret af munkesten i to afsæt, det nedre 230 cm i tværmål, 15 cm højt og sat af kantstillede, radiære sten. Det øvre trin sås at have været dannet af sten på fladen. Me-

Fig. 34. Døbefont, romansk af granit (s. 2833). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque font of granite.*

Fig. 35. Dåbsfad, o. 1575, sydtysk (s. 2834). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Baptismal dish, c. 1575, southern German.*

get usædvanligt sporede fra fontepodiets nedre trin en 60 cm bred *rampe*, der har forløbet op midt i korindgangen og har tilladt præsten at bevæge sig værdigt til dåbshandlingen.⁸¹ Mens en sådan rampe hidtil kun er påvist i Ishøj Kirke ved København,⁸² er placeringen af font og fontepodium så velkendt fra Sjælland,⁸³ at arrangementet må anses for normalt i kirkernes ældre tid.⁸⁴ Eksemplet i Gadbjerg er det første og hidtil eneste i Jylland.⁸⁵

Dåbsfadet (fig. 35) fra o. 1575 er sydtysk, tværmål 44 cm, med Bebudelsen i medaljon. Herom er en minuskelindskrift næsten udpudset, mens man på fanen ser to rækker små, stemplede ornamenter. Fadet ligger i en 9 cm bred rand, også af messing, fra 1947. Herpå versalindskriften: »Uden nogen bliver født...« (Joh. 3,5).

En *dåbskande* fra o. 1922 er af messing i kantede former og bærer på foden indskriften: »Til Minde om Hans Kau Sognepræst for Gadbjerg Lindeballe Menigheder 1891-1922«.

En *fontehimmel* (fig. 33) fra 1643 er tilskrevet den dygtige billedhugger Peder Jensen Kolding (jf. s. 1498, 2576). Den er sekssidet med glat frise under en ornamentvulst. Topstykkerne har karakter af bruskkartoucher, af hvilke de to rum-

mer et englehoved, de tre årstallet og initialer for de to kirkeværger, den ene præsten Knud Knudsen (1625-59): »H(r) K(nud) K(nudsen K(irke) Wærge/ O.N.S.K(irke W(ærge)/ 1643«.⁸⁶ Over en lukket baldakin hæver sig en åben af knortede ribber, der ender i et englehoved og krones af et hængespir med volutbøjler, som smykkes af englehoveder. Øverst afslutter en knopkapitæl. Loftet er glat med en lille roset i hjørnerne og i midten en udskåret Helligåndsdue. Himlens egetræ står afrenset. Den er ikke fuldt så rigt udformet som et sidestykke i Kolding Skt. Nikolaj Kirke (s. 688), som tilskrives samme mester.

Fig. 36. Prædikestol, 1885, med himmel fra 1785 (s. 2835). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pulpit, 1885, with canopy from 1785.*

Fig. 37. Stolepanel fra o. 1600 med digterisk indskrift (s. 2835). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Pew panel from c. 1600 with poetic inscription.

Prædikestol (fig. 36), 1885, med himmel fra 1785. Kurven har fire fag med foroven aftrappede felter, der kantes af tynde, toskanske søjler. Under og over dem flankerer fremspring lignende felter, og nederst afslutter udsavede hængestykker mellem drejede småknopper. Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfinuren.

Himmelen ovenover fra 1785 er noget mindre, i landlig Louis Seize-stil. Dens i øvrigt glatte frise brydes af små rosetter, og under den løber en gennembrudt buefrise, mens en lav topbaldakin slutter af. Loftet er glat omkring en roset med akantusagtigt bladværk. Prædikestolens bemaling svarer til altertavlens.

Himmelen, der må stamme fra en ældre prædikestol (jf. ndf.), kan jævnføres med Hatting Kirkes inventar fra 1786–87 (s. 1560). Ved den nuværendes prædikestols afskaffelse 1885 hed det, at den skulle udføres svarende til den i Jelling,⁴⁸ hvis enkle senbarokke stil er overtaget.

†Prædikestole. 1616 blev stolens opgang repareret.⁸ Med den nuværende himmels opsætning kan hele prædikestolen være fornyet. 1858 lod kirkeværgen 'af egen drift' prædikestolen 'opmale og udstaffere',⁴⁸ og 1873 fik den opgangen fornyet.⁴⁸

Stolestaderne er fra 1940 i renæssancestil og udgør en enklere udgave af herskabsstolene (jf.

ndf.). Bemaling i dodenkop med gråbrunt på gavlene.

†Murede vægbænke af munkesten,⁸⁷ 40 cm brede, må oprindeligt have strakt sig fra sidealterbordene i øst til dørstederne samt langs vestvæggen på en gulvforhøjning (jf. s. 2813 og fig. 7).⁸⁸ En lignende, oprindelig indretning er fundet i sjællandske kirker, hvor podiet i vest er tolket som forbeholdt kirkeejere og deres familier.⁸⁹

Af et sæt stader fra o. 1600 er bevaret et frisestykke (fig. 37) fra et for- eller indgangspanel, 23×108 cm. Dets to felter bærer med tumlende reliefversaler den anden af to linjer fra et salmevers: »(Du under mig her) på denne ø erlig at lefe oc salig at dø«. Den er her suppleret efter den formentlige kilde Hans Christensen Sthens salme: »Hav tak, o Herre for evig trøst« fra 1589.⁹⁰ Verset kendes også på en prædikestol i Malt Kirke (DK Ribe 2828) og en variant af første linje, som også er en mulighed i Gadbjerg, læses på en præstestol i Øse Kirke: »Vander varlig oc ter sparlig, tiden er farlig, døden chomer snarlig. Herre Gvd før mig... « (DK Ribe, 1624). Rammeverket har indsnit forneden, og kronlisten prydes af negle- og tandsnit. Bemaling med gule bogstaver og brunligt rammeverk. Stykket hænger i våbenhuset over indgangen til kirken.

1812 burde kvindestolene repareres,⁵¹ hvilket endnu ikke var sket i koret 1817.⁹¹ 1858 blev

stolestaderne forsynet med ny maling,⁴⁸ og 1875 anskaffede man nye stader efter model af Skibet Kirkes. De skulle forsynes med 'bagklædning' (ryglæn) og overstryges med egetræsmaling. Et fotografi fra o. 1925 (fig. 27) viser staderne med gavle, der havde rudimentære armlæn og i detaljerne sluttede sig til indretningen fra 1885.

Fig. 39. Indre set imod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Interior looking west.*

1854 blev $\dagger$ præste- og $\dagger$ degnestolene opmalet.⁴⁸ Den sidste nævnes tidligst 1806.⁵¹

Herskabsstole (fig. 38), o. 1600, for Refstrup. Bevaret er fire gavle, der bærer fædrene og mød-

Fig. 38. Herskabsstole, o. 1600, med våbener og initialer for Herman Juel til Refstrup og hans hustru Maren Juel (s. 2836). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Family pews c. 1600, with arms and initials of Herman Juel of Refstrup and his wife Maren Juel.*

rene våbener og initialer for Herman Juel og hustru Maren Juel til Refstrup. De er 157 cm høje med kannelerede lisener, der bærer et kvadratisk felt hvori våbner og initialer »MIM« og »MIF«. Øverst afslutter en trekantgavl med volutter på skråsiderne og tre kronende spir. Bemaling som stolestaderne, våbenerne brogede.

Gavlene står siden 1940 på deres gamle pladser forrest blandt stolestaderne. 1812 var Refstrups stole 'løse' og burde reparerer, ⁵¹ og 1862 ville man 'udskifte' tre bænke i kvindesiden og en i mandesiden tilhørende Refstrup. ⁴⁸ 1875 ønskedes de tre forsider (gavle), 'som var taget fra', henlagt på kirkeloftet. I stedet blev de 1885 opstillet, så de flankerede altertavlen og fremtrådte med egetræsmaling (jf. fig. 27). 1912 blev gavlene istandsat på Nationalmuseet, og 1940 fik de O. J. Baggers farver og deres nuværende opstilling.

En *†herskabssol* fra 1700-tallet repræsenterede utvivlsomt en modernisering af herskabets sæde i kirken (jf. ovf.). Den nævnes 1822 som et lukket pulpitur, hvis (ydre) dør i nordsiden var 'itu'. Omtalen viser, at der har været tale om et pulpitur med en kabine, der havde vinduer, loft og trappe, og som rådede over sin egen indgang ad en trappe fra kirkegården i nord (jf. s. 2820 og en bevaret pulpiturstol i Nørup Kirke). Fjernet 1862.

En *pengebøsse* fra o. 1875 er af sortmalet jern med gul påskrift i antikva: »Til de fattige«. I våbenhuset.

†Dørføj. 1858 blev den gamle, tunge og jernbeslåede dørføj kasseret. ⁴⁸ Omtalen af beslag tyder på, at den var ældre end 1700 (jf. Skibet s. 2735).

Et *†orgelpulpitur* i kirkens vestende fandtes 1901-40 (jf. *†orgel* 1901).

Orgel (jf. fig. 39), 1968, med fem stemmer, ét manual og anhangspedal, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Hinnerup. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørføjte 4', Gemshorn 2', Scharff 2 kor. Udvidet 1977 med selvstændig pedalstemme: Subbas 16'. Manualomfang: C-g³, Pedalomfang: C-d¹. Kobling: man-ped. Opstillet på gulvet ved tårnrummets nordvæg. Sydøstvendt femfeltet facade og spillebord, tegnet af arkitekt Edvard Thomsen, Randers.

†Orgel. 1901 med fire stemmer, bygget af Frederik Nielsen, Aarhus. Senere udvidet til fem

stemmer. Opstillet på vestpulpitur, men i 1940 flyttet til gulvniveau, placeret i tårnrummets nordre side ⁹² med et stumt facadeparti anbragt som pendant i søndre side. ⁹³ Orglet var skænket af Købmand Jeppe Gregersen Schjøth. ⁹⁴

Salmenummertavlerne er nyere med hængecifre af letmetal. To store, ældre *†salmenummertavler* var fra 1885 (jf. fig. 27). De kantedes af tynde lisener og kronedes af en udsavet gavl mellem småspir.

En *præsterækketavle* fra o. 1950 har spinkel ramme og påskrift i to rækker med sort på grå bund. På tårnets sydvæg.

En *sgnestævnetavle* fra o. 1850 har udsvejfet afslutning og bærer på sort bund den gyldne indskrift (skriveskrift) »Kirke Stevne!«.

Et *kirkeskib*, tremasteren »Håbet«, er ophængt efter o. 1925 (jf. fig. 27). Modellen er ca. 120 cm lang med hvidmalet skrog og rød bund. Midt i skibet.

Lysekroner, 1925, to ens i barokstil med seks arme, den ene med kursivskrift på den glatte hængeskugle: »Skænket Gadbjerg Kirke 1925 af Chr. Schiødt og Hustru Marie Schiødt f. Gydesen til Herrens Ære og Kirkens Pryd«. I skibet.

1679 anskaffedes en *†ligbåre*. ⁵⁰

Klokker. 1) Fig. 40), fra 1518, men først kommet til kirken 1807, utvivlsomt fra *†Gråbrødre Kirke* i Odense, tværmål 55 cm. Om halsen løber en indskrift med reliefminuskler: »sanctus franciscus iesus maria mdxviii« (Den hellige Frans, Jesus Maria 1518). ⁹⁵ I Odenseklostret, siden 1539 byens hospital, kaldtes klokken 1755 'Hospitalsklokken'. Den blev istandsat 1608 og 1615, ⁹⁶ og med hospitalskirkens nedbrydning solgtes den 1806 ved auktion til Gadbjerg Kirke, ⁹⁷ hvor den 1807 nævnes som kirkens nye klokke. ⁹⁸

2) 1977, tværmål 77 cm. Om halsen læses: »Støbt til Gadbjerg Kirke 1977 af John Taylor & Co.«, på legemet: »Til Jesu Kristi ære det tone højt i sky./ «O her er godt at være i Herrens kirkely. ⁹⁹ Under hankene er angivet: »Made in England«.

†Klokker. 1) Middelalderlig, afleveret ved klokkeskatten 1528-29 (jf. s. 1018). ¹⁰⁰ 2) 1805 var *†klokken* revnet og ubrugelig. ¹⁰¹

Nyere *klokkestol* af egetræ.

Fig. 40. Klokke, 1518, først erhvervet til kirken 1806 fra hospitalet i Odense (s. 2838). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Bell, 1518, only acquired for the church in 1806 from the hospital in Odense.

GRAVMINDER

Mindetavler. 1) (Fig. 41), o. 1626, over sognepræst Knvd, søn af sognepræst Niels Smid i Jelling, *1554 i Ielling (jf. dennes †gravsten dér), †1626 i Gadbjerg, og hustruen Gvnder, datter af sognepræst Søren Ienss(øn), *1561 »her i gaarden«, †1618, med gravverset »Dieris been oc leed/

her vnder paa sted/ hviler nv med fred/ dieris sjæl i glæde«. Rektangulær tavle af rødlig granit, 83×53 cm, med rundbuet skriftfelt og versaler. I de øvre hjørner englehoveder, under indskriften to bomærkeskjolde, det ene med hans initialer »K N S« samt to hestesko, det andet med hendes »G S D« samt et sammenslynget IHS. På korets sydvæg.

Fig. 41. Mindetavle nr. 1 o. 1626 over sognepræst Knud og hustru Gunder (s. 2839). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Memorial tablet c. 1626 to the pastor Knud and his wife Gunder.

2) (Jf. fig. 12), (o. 1659)¹⁰², over sognepræst Knvd Knvdssøn, *1597 i Gaadbjerg Præstegaard, †16□, ordineret til præst i Gadbjerg 1625, og hustru Anna Jacobs Daat[er], *1608 i Øer, †16□.

De fik ti børn. Et gravvers »Hiertelige vi os fryder/ at ingen vor græfsøfn bryder/ før Ies(us) Christ vor broder kier/ opvækker det som soffer her«. Som nr. 1, det ene bomærkeskjold med hans

initialer »K K S« og tre hestesko, det andet med hendes initialer »A I D« og en lilje. Mellem de to bomærker ses en dannebrogsdækket kiste. På korets nordvæg.

En *gravsten* (fig. 42) fra o. 1581. Nu stort set ulæselig, men angiveligt over sognepræst Søren Jensen, †1581, og hustru, der var forgængeren Niels' datter.¹⁰³ Den er af lys kalksten, 180×85 cm. Elegante kannelerede pilastre flankerer et nu glat skriftfelt (med enkelte reliefversaler), der i hele stenens bredde krones af en stor halvrosset. Under feltet afslutter to utydelige bomærkeskjolde, mandens for en del med hjerte og kors, konens vistnok som traditionelt for kvinder i form af et Jesumonogram. Stenens hjørner har medaljoner med Evangelisternes symbolvæsen, der holder udrullede, nu tomme, skriftbånd foran sig til deres navne. Foroven ses fra venstre Mattæus (frontal), Johannes (do, med højt løftet hoved), Lukas (næsten afslidt) og Markus (sidevendt).

Den smukt huggede gravsten er formentlig udført i Ribe. De bedste sidestykker her er biskop Poul Madsens og historikeren Hans Svannings sten i Domkirken fra o. 1567 og o. 1600. Helt nær står Klynslægtens dobbeltsten fra 1613 i byens Skt. Katrine Kirke (DK Ribe, s. 601, 603, 792). Stenen er opsat imod våbenhusets nordmur vest for indgangen, men lå i anden halvdel af 1700-årene 'midt for alteret' og var allerede da 'meget forslidt'.¹⁰³

Gravkapel. Sakristiet blev i 16- og 1700-tallet anvendt til hensætning af kister tilhørende Refstrups ejere, jf. s. 2820. Således skal Diderich Blume (†1681), Jochum von Zepelin (†1727) og Lars Thstrup (†1756) være blevet gravsat her.¹⁰⁴ Den sidste begravelse – en frøken Angelica – er sket 6. marts 1780.¹⁰⁵ Angiveligt blev sakristiet ryddet for 32 begravelser ved kirkens istandsættelse 1785, da de nedgravedes på kirkegården.¹⁰⁶

Jordfæstegrave. Ved udgravninger i skibets gulv 1991 konstateredes en række begravelser primært i kirkens midtergang (fig. 9).³⁰

Ved gravning af en dræningsgrøft 1910 mellem våbenhuset og det søndre dige stødte man på en nedgravning med mange begravelser i mindst tre lag. Der var ingen spor efter kister, og kalk

var strøet mellem ligene. Ifølge en lokal tradition er der tale om svenskere, der døde af pest under svenskekrigene.¹⁰⁷

Kirkegårdsmonumenter. ★1) O. 1839, over Jørgen Thomsen, ★1790 i Dybvadgaard, †1839 i Gadbjerg. Støbejernskors, 57 cm højt, med fligede ender og antikvaskrift. Øverst en lilje. I Give-Egnens Museum (inv.nr. 1761/2001).

Fig. 42. Gravsten o. 1581 over sognepræst Søren Jensen og hustruen (...) Nielsdatter (s. 2841). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Tombstone c. 1581 of the pastor Søren Jensen and his wife (...) Nielsdatter.*

*2) O. 1848, over Søren Jensen Bech, *1764 i Gadbjerg, †1848 i Gadbjerg, gravvers. Støbejernskors, 80 cm højt, med fligede, gennembrudte ender og tekst i relieversaler. På bagsiden »Elsket« og »Savnet« omkring et håndtryk. I Give-Egnens Museum (inv.nr. 1759/2001).

*3) O. 1858, over Marie Dorthe Nielsen, *1786 i Gadbjerg, †1858 i Gadbjerg, gravvers. Som nr. 2. I Give-Egnens Museum (inv.nr. 1760/2001).

*4) O. 1867, over Marie Dorthea Pedersen, *1862, †1867. Som nr. 2. I Give-Egnens Museum (inv.nr. 1758/2001).

5) O. 1872, over gaardmand Jens Steffensen af Gadbjerg, *1838 i Toftthöi, †1872. Han indlod sig 1838 i ægteskab med Ane Maria Pedersen af Gadbjerg og døde fra ægtefælle og to børn. Cementstensgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 79 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med antikvaskrift, flankeret af faskes, derover to blomsterrosetter og en indfældet medaljon med Thorvaldsens 'Dagen'. Rundbuet afslutning. I lapidariet.

6) O. 1875, over gaardmand Jens Nielsen af Klausholm, *1805, †1875. Han efterlod sig ægtefælle, fem døtre og seks sønner. Cementstensgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 95 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med sortoptrukket antikvaskrift flankeret af faskes, derover to blomsterrosetter omkring en indfældet medaljon med Thorvaldsens 'Dagen'. Afsluttet med æselrygbue. I lapidariet.

7) (Fig. 43), o. 1878, over Jensine Maria Jensen, *1858 i Klausholm, †1878 sammesteds. Vedbend-dekoreret cementstensgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 99 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med sort antikvaskrift, flankeret af faskes, derunder en tekstplade oplysende at mindet er bekostet af Jes Andreas Pedersen, Bjerløv. Øverst ses to rosetter omkring en indfældet medaljon med Thorvaldsens 'Dagen', afsluttet med æselrygbue. I lapidariet.

*8) O. 1880? Over ukendt, med efterfølgende gravvers, der indledes med 'Du trætte Vandrers hviler her, som var os Efterladte kjær.' Af træ, 118 cm højt, bestående af en stok bærende en ud-

savet, vaseformet, bemalet plade med grå bundfarve, omløbende grøn bladranke og delvist afskallet sort frakturskrift. Oprindeligt kronet af tre nu manglende drejede knopper. Der findes kun få gravminder bevaret af denne type.¹⁰⁸ I Give-Egnens Museum (inv.nr. 1761/1991).

9) O. 1883, over Thomas Pedersen Bonde, *1819 i Houer, †1883 i Gadbjerg, gift 1842 med Karen Pedersdatter. Hans børn satte mindet. Sandstensgrotte med egeløv på nopret baggrund, nu uden kronende kors af hvidt marmor, 110 cm høj. Indfældet, glasdækket tavle af samme materiale med gulfarvet antikvaskrift, derover en medaljon med hængende kors samt anker og hjerte. I lapidariet.

10) O. 1884, over Maren Jensen af Klausholm, gift med gaardejer Jens Nielsen af Klausholm, moder til seks sønner og fem døtre, *1819, †1884. Gravvers. Cementstensgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 98 cm høj. To indfældede tavler af samme materiale med antikvaskrift, den øvre med navnet, den nedre med savn-sentens. Over den af faskes flankerede tavle er to rosetter omkring en indfældet medaljon med Thorvaldsens 'Natten'. Afsluttet med æselrygbue. I lapidariet.

11) O. 1887, over Ane Mette Nielsdatter, *1807 i Smidstrup, †1883 i Toftthöi, og Jens Hansen, *1812 i Toftthöi, †1887 samme sted. Sandstensgrotte med egeløv på nopret bund, nu uden kronende kors af hvidt marmor, 66 cm høj. Indfældet, tavle af samme materiale med rødtoptrukket antikvaskrift, derover en medaljon med Thorvaldsens 'Natten'. På soklen ses egeløv. Øst for kirken.

12) O. 1889, over lærer Anders Hansen Schjöth, *1797 i Nustrup i Sønderjylland, †1849 i Gadbjerg, og hustru Maren Sophie Schjöth, *1807, †1889. Citat fra Joh. 11,25. Cementgrotte nu uden kronende kors af hvidt marmor, 75 cm høj, med indskrifttavle af hvidt marmor samt antikvaskrift, flankeret af faskes, derover to blomstermedaljoner omkring et håndtryk. Syd for våbenhuset.

† *Trægravminder og -rammer* skulle 1872 enten fjernes eller ombyttes af ejerne.⁴⁸

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over trykte og utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Gadbjerg Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Vejle Amt i almindelighed se også s. 56–62. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933–, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer indenfor Vejle Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Gadbjerg Kirke. – *Give-Egnens Museum*. Gadbjerg Kirke (1983/207). – *Give-Egnens Museum*. Gadbjerg Kirke (60–2013). – Landsarkivet for Sønderjylland, Åbenrå (LAÅb). *Arrild Kirke*. Liber Daticus. – Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (LAVib). *Ribe bispearkiv*. Kirke og præstegårdssyn 1807–10 (C 4.708). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke og præstegårdssyn 1811–15 (C 4.709). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke og præstegårdssyn 1816–25 (C 4.710). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke

og præstegårdssyn 1826–32 (C 4.711). – LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1805–06 (C 4.759). – LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1815–19 (C 4.764). – LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1820–24 (C 4.765). – LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Præsteindberetning til biskop Bloch 1766–69 (C 4.774). – LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–86 (C 4.1388). – LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803–18 (C 35 A). – LAVib. *Nørvang Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803–12 (C 37 B). – LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854–90 (C 38.3). – *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv*. Gadbjerg Kirke. – Rigsarkivet (RA). 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614–20 (B 184d). – RA. *Reg. 108a, nr. 21*. *Rgsk. Ældre end 1559*. Fortegnelse over indkrævede klokker. – *Vejle Museerne*. VKH 238. – *Vejle Stadsarkiv*. Arkitekt Helge Andreassen (A6044).

NM. *Håndskrifter*. Fr. Uldall, Om de danske Landsbykirker VI, 1–5 (1890), – *Notesbøger*. Søren Abildgaard IV, 25. – *Indberetninger*. Sognepræst Skouboe 1847 (Gadbjerg Sogn), Chr. Axel Jensen 1910 (korbue og kalkmalerier), M. Knudsen 1924 (præstegård), Peter Kr. Andersen 1938 (inventar), Kuno Mielby 1989 (istandsættelse), Karsten V. Larsen 1990a (bræddeloft), Karsten V. Larsen 1990b (loftdekoration), Ole Alkærsig og Kirksten Trampedach 1991 (kalkmalerier), Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991 (gulvundersøgelse i skib), Keld Grinder-Hansen 1991 (monter), Karsten Larsen 1999 (inventar), Bent Exner 2000 (altersølv), Kuno Mielby 2014 (tagværker), Kirsten Trampedach 2017 (kalkmalerier), Orla Hylleberg Eriksen 2018 (dendrokronologi).

Tegninger og opmålinger. NM. Usigneret og udateret tegning af døbefont; grundplan, tagværksplan, opstalter, længdesnit, tværsnit i kor, skib og tårn, klokkestols- og tagværksdetaljer samt fire snit af murfod under terræn ved Kuno og Einar Mielby, Skibet 1989; grundplan, rekonstruktion af oprindelig indretning, ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991; to udgravningsplaner og en sammentegning ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991; snit i skib set mod øst ved Keld Abrahamsen, Malling 2015.

Litteratur. Hans Kau, »Om Kalkmalerier i Gadbjerg Kirke«, *Vejle Amts Årbog* 1929, 129–31.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Jakob Kieffer-Olsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg og Kristian Lumholdt (orgler). Gravminder ved Jakob Kieffer-Olsen og Ebbe Nyborg (gravsten). Heraldisk konsulent Allan Tønnesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afluttet september 2018.

Fig. 43. Kirkegårdsmonument nr. 7, o. 1878, over Jensine Maria Jensen (s. 2842). Foto Jakob Kieffer-Olsen 2018. – *Churchyard monument no. 7, c. 1878, to Jensine Maria Jensen*.

¹ Om dateringen se s. 2533.

² *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938 ff., 4 IV nr. 209. Gaven antyder en tæt, men i øvrigt ukendt forbindelse mellem Gadbjerg Kirke og kantor Jens Pedersen.

³ *Præsteindberetninger til Ole Worm*, Kbh. 1970-74, I, 195.

⁴ *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Riges Breve fra Middelalderen*, Kbh. 1894-1939, II nr. 11470.

⁵ J. P. Trap, *Statistisk topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark*, Kbh. 1858-1972, 4, VII, 628. Der er efterretninger om, at de tre sogne, Gadbjerg, Lindeballe og Ringive, havde udgjort ét pastorat før reformationen, se Johan Hvidtfeldt, »L. C. Buchholtz' beskrivelse af Tørrild herred«, *Vejle Amts Årbog* 1952, 13-15.

⁶ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, 1535-1765*, Kbh. 1892-1955, III, 472. *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 15, 26-27. LAVib. Ribe Bispearkiv. Præsteindberetning til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774).

⁷ LAVib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssyn 1805-06 (C 4.707). LAVib. Ribe Bispearkiv. Årlige indberetninger 1805-06 (C 4.759). LAVib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssyn 1807-10 (C 4.708).

⁸ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d).

⁹ *Kronens Skøder* (jf. note 6), III, 472.

¹⁰ NM. *Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling*, FP 3208, 5650.

¹¹ *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 14.

¹² Erich Pontoppidan og Hans de Hoffman, *Den danske Atlas*, Kbh. 1763-81, V, 990. En anden udgave af samme sagn angiver antallet af kirker, der kunne ses fra det pågældende bjerg, til 30, se NM. Indb. ved sognepræst Skouboe 1847.

¹³ En meddelelse fra ejeren i forbindelse med Nationalmuseets berejsning 1954 oplyser om fund af skeletter i parken til hovedgården Refstrup. *Vejle Museerne*. VKH 238.

¹⁴ Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, Kbh. 1928, 131.

¹⁵ <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/default.asp?w=1920> – set 6. december 2017.

¹⁶ Den første udvidelse må have fundet sted, før Hans Kau blev ansat, den anden 'forestod' 1911, se Hans Kau, »Hovedgaarden Refstrup«, *Vejle Amts Årbog* 1911, 44.

¹⁷ LAVib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssyn 1826-32 (C 4.711). LAVib. *Norvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

¹⁸ *Kau 1911* (jf. note 16), 28, 43.

¹⁹ *Give-Egnens Museum*. Gadbjerg Kirke (1983/ 207).

²⁰ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d). Refstrup ligger nord for kirken. Der kan dog være tale om den vestre ganglåde.

²¹ LAVib. Ribe bispearkiv. Kirke og præstegårdssyn 1811-15 (C 4.709). LAVib. *Norvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

Fig. 44. I skibets syddørs østre karm ses et hidtil ikke omtalt kors i lavt relief. Foto Jakob Kieffer-Olsen 2018. – In the eastern framing of the south door of the nave, a cross in low relief can be seen.

²² NM. Korrespondance. Her strider oplysningerne mod hinanden. Enten huskede de ældre gadbjerggængere forkert, eller der er oplyst en fejlagtig beliggenhed for den 1867 fjernede ganglåde.

²³ Korets højde til gesimsen er 4,61 og skibets 5,11 m.

²⁴ Bag våbenhuset står skibets sydvestmur i kvadre.

²⁵ *Kuno Mielbys arkiv*, Gadbjerg Kirke.

²⁶ Det er blevet foreslået, at lisener og pilastre har båret en rundbuefrise, NM. Uldall 1890.

²⁷ Korets længde passer rimeligt med to lisener, tre pilastre og to mellemrum.

²⁸ *Kuno Mielbys arkiv*, Gadbjerg Kirke.

²⁹ Olaf Olsen, »Rumindretningen i romanske landsbykirker«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1967, 235-57. Birgit Als Hansen, »Arkæologiske spor efter døbefontens placering i kirkerummet gennem middelalderen«, *hikuin* 22, 1995, 27-40.

³⁰ NM. Indb. ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991.

³¹ Efterfølgende bygger på NM. Indb. ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991, hvis ikke andet oplyses.

³² Den havde en diam. på 90-95 cm, 35 cm dyb, foret med rødbrændt ler dækket af blyslagge. Tre erkendte, men nok fire pælehuller, 8 cm i diam., hørte med til konstruktionen.

³³ Den havde en diam. på ca. 90 cm og en dybde på 30-35 cm.

³⁴ Den normale men dog langt fra enerådende fremgangsmåde ved byggeri af en landsbykirke var at udlægge fundamenterne først eventuelt med det første

murskifte. Derefter byggede man på hele kirken, med mindre man ønskede at gøre koret færdigt først. En byggeproces, hvor man færdiggjorde skibet i fuld højde frem til fem meter fra gavlen, er ikke særlig sandsynlig.

³⁵ *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Gadbjerg Kirke. Iagttagelserne blev gjort af arkitekt Kuno Mielby, Skibet, der også påpegede en 30-50 cm terrænhævning (vurderet ud fra fundamenterne) fra opførelsen af kor og skib til opførelsen af tårn og våbenhus. At man lod frådstensmurværk stå under kvadrene peger på, at denne terrænhævning havde fundet sted ved nybygningen af skibets vestende og dermed er en datering heraf sandsynligvis til nogenlunde samme periode som tårn og våbenhus.

³⁶ NM. Uldall 1890. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Gadbjerg Kirke.

³⁷ Den midterste måler 276×154 cm, mens dybden forneden er 17-25 cm, efter spidsbuens vederlag 29-35 cm og øverst 45 cm. Den sydlige mælte oprindeligt 200×105 cm med en dybde på 27 cm.

³⁸ Gavltrekanter er opbygget af sten med målene 28,5×13×8-9 cm, mens stenene i den søndre blændings sekundære stik måler 26-27×13×7-8 cm.

³⁹ Ud fra stikket at dømme har denne blænding været 194 cm høj og 106 cm bred, mens dybden synes at have været 22 cm.

⁴⁰ Der er så godt som intet frådstensmurværk bevaret i korets og skibets sydfacader.

⁴¹ Den vestre del af skibets østre sydvindues buestik synes at have været dobbelt (jf. fig. 14).

⁴² Den nuværende tilmuring er foretaget med små sten (jf. fig. 21), der er klart forskellige fra våbenhusets, og de må stamme fra en senere tid.

⁴³ Dette indikeres af, at det var gavlene, der havde brug for total fornyelse, og sydsiden for ommuring. Det er netop her, at vi i almindelighed ser de største behov for reparation og fornyelse i områdets kirker. Hvis Gadbjerg Kirke havde været udsat for en naturkatastrofe eller for eksempel en krigshandling, havde ødelæggelserne formentlig været mere fordelt.

⁴⁴ *Kau 1911* (jf. note 16), 42-43.

⁴⁵ I 1890 betegnede Uldall den nordre åbning som en dør, se NM. Uldall 1890

⁴⁶ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676-86 (C 4.1388).

⁴⁷ *Kau 1911* (jf. note 16), 42-43.

⁴⁸ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

⁴⁹ NM. Korrespondance.

⁵⁰ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676-86 (C 4.1388).

⁵¹ LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803-1818 (C 35 A).

⁵² LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

⁵³ Evald Tang Kristensen, *Danske Sagn*, Kbh. 1892-1901, III, 73.

⁵⁴ *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 14-15.

⁵⁵ *Kau 1911* (jf. note 16), 42-43.

⁵⁶ Et lukket trappehus med adgang til et pulpitur kan ses ved nabokirken i Nørup, mens et åbent kan ses ved Tårup Kirke nordvest for Viborg.

⁵⁷ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke og præstegårdssyn 1826-32 (C 4.711). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

⁵⁸ NM. Korrespondance. Vejle Stadsarkiv, arkitekt Helge Andreassen A6044, sag nr. 6223. Vejle Stadsarkiv, arkitekt Helge Andreassen A6044, sag nr. 7108.

⁵⁹ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (B 184d). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676-86 (C 4.1388). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).

⁶⁰ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3). *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Gadbjerg Kirke.

⁶¹ *Give-Egnens Museum*. Gadbjerg Kirke (60-2013).

⁶² Et loft med nogenlunde samme geometriske udformning kan ses i Ødsted Kirke syd for Vejle Å. NM. Korrespondance.

Fig. 45. Korets østmur under restaureringen 1989-92. Give-Egnens Museum. – East wall of the chancel during restoration 1989-92.

⁶³ Der er syv spærfrag over koret og et nyt ottende over den østre gavltrekan, tretten over skibet og et nyt fjortende over østre gavltrekan, fem over tårnet og to nye over gavltrekanterne og fem over våbenhuset. Angående tagværkstyper se Per Kristian Madsen, »Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2003, 2007, 40–41.

⁶⁴ Et enkelt spær har ingen spor efter spærstiver. Det er dendrokronologisk dateret til ca. 1741.

⁶⁵ Dog ses et enkelt spær med et taphul uden nagle hertil. Det kunne ikke dateres.

⁶⁶ De fire nummererede spær i skibet er af forskellige konstruktionstyper, når det gælder spærstivernes fastgørelse. Det søndre (udateret) og det nordre med IIII (ca. 1143) har en udsparring med naglehul, det nordre med V (ca. 1410) en udsparring med svalehale og naglehul, og det nordre med III (ca. 1410) et taphul med naglehul.

⁶⁷ Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapportblad nr. 30, 2018. Af de fem daterede prøver fra koret indeholder tre splint, mens prøvetagerne om de to sidste har oplyst, at de er taget gennem splint. Fra skibet indeholder ingen af de tre prøver med et fældningsår ca. 1143 splint, men prøvetagerne har oplyst, at den ene er taget gennem splint (prøve nr. 61430139). Af de seks prøver med et fældningsår ca. 1410 indeholder de fire splint, mens prøvetagerne har oplyst, at de øvrige er taget gennem splint. Prøven med et fældningsår ca. 1527 er ifølge prøvetagerne taget gennem splintved, mens den med et fældningsår o. 1741 indeholdt splint. Alle prøverne fra tårnet indeholder splint.

⁶⁸ *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 14. Også våbenhuset var i hvert fald 1680 tækket med bly, se LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselsprovstis kirker 1676–86 (C 4.1388). Tilladelsen til at ændre kirkens tagbeklædning blev givet 1784, se LAÅb. *Arrild Kirke*. Liber Daticus, 243.

⁶⁹ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854–90 (C 38.3). Der er ingen efterretninger om, at skibet har haft mere end to vinduer mod nord.

⁷⁰ *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Gadbjerg Kirke.

⁷¹ Jf. *Den Danske Salmebog* nr. 410.

⁷² NM. Jour.nr. 487/91.

⁷³ *Kau 1929*, 129–31. Beretningen er således sen, men den hviler på samtidige optegnelser. En indberetning af Chr. Axel Jensen 1910 (i NM) bygger på oplysning fra Hans Kau. Denne fortæller om sammenstyrtningen: 'I det samme råber en murer, som stod på en stige ved siden af kordøren, til mig: 'Tag Dem i agt, buen falder', og kladask, der lå det hele i et kaos. Jeg kunne gerne have grædt og gjorde det måske også'.

⁷⁴ Søren Kaspersen, »Kains og Abels offer i dansk, romansk vægmaleri«, *Imagines Medievales. Acta Universitatis Upsaliensis, Ars Suetica* vol. 7, Uppsala 1983, 211–60.

⁷⁵ Hovederne sad 1885–1940 i frisen.

⁷⁶ Jf. om Winge Jørgen Swane, »Guldsmede« *Vejle Amts Årbog* 1944, s. 29.

⁷⁷ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker for 1870*, revideret udg. 1982, nr. 6391.

⁷⁸ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854–90 (C 38.3). Swane 1944 (jf. note 76), s. 34.

⁷⁹ LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1805–06 (C 4.759).

⁸⁰ Fonten er ikke nævnt i M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, 1941, hvor typen behandles s. 156–78.

⁸¹ NM. Indb. ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991. Jf. Ebbe Nyborg, »Kirkernes indretning og skatte«, *Vejle Amts Årbog* 1999, 138.

⁸² Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen, »Ishøj kirke – et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1975, 118–28.

⁸³ *Olsen 1967* (jf. note 29), 235–57. *Hansen 1995* (jf. note 29), 27–40.

⁸⁴ *Hansen 1995* (jf. note 29), 27–40. Justin Kroesen & Regnerus Steensma, *The Interior of the Medieval Village Church* (2. ed.), Leuven, Paris, Walpole 2017, 303.

⁸⁵ *Hansen 1995* (jf. note 29) 35.

⁸⁶ Det sjette topstykke er fra 1885 med et kors.

⁸⁷ Kun en sten fundet in situ.

⁸⁸ NM. Indb. ved Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 1991. *Nyborg 1999* (jf. note 81) 138. *Kroesen & Steensma 2017* (jf. note 84) 263–64. For tilsvarende jyske vægbænke af træ se Erik Skov, »Almuebænk og herskabsstol? Bidrag til kirkestolens historie i Danmark«, *Strejflys over Danmarks bygningskultur – festskrift til Harald Langberg*, 1979, 238–246.

⁸⁹ *Olsen 1967* (jf. note 29). Imod tolkningen som kirkejertribune taler, at det normalt gjaldt om at være så nær koret og dens altersakramente som muligt.

⁹⁰ Salmen er trykt i Sthens *En liden Vandrebog: Indeholdendis atskillige smukke Bøner oc trøstelige Sange, met nogle nyttige Lifs Regle i artige Rim befattede*, 1589. Jævnfør *Den Danske Salmebog* nr. 53.

⁹¹ LAVib. *Nørvang Hrd.s provsti*. Synsprotokol 1803–12 (C 37 B).

⁹² Iflg. kassationserklæring.

⁹³ Skrivelse af 7. december 1966 fra arkitekt Edvard Thomsen.

⁹⁴ Arne Madsen: Gadbjerg Kirke. www.gadbjerg.dk 2012. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i *Den Danske Orgelregistrant*.

⁹⁵ F. Uldall. *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, 1906, anden udgave ved forlaget hikuin 1982, 129.

⁹⁶ *DK Odense* 1824.

⁹⁷ *Uldall 1906* (jf. note 95). Han anfører, at klokkens mål passer nogenlunde med dem, der opgives i Odense.

⁹⁸ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke og præstegårdssyn 1807–10 (C 4.708).

⁹⁹ Sidste vers af nr. 149 i Den Danske Salmebog.

¹⁰⁰ RA. *Reg. 108a*, nr. 21. *Rgsk. Ældre end 1550*. Fortegnelse over indkrævede klokker. Jf. Poul Grind-Hansen, »Danske klokkekonskationer i det 16. og 17. århundrede«. *Klokker. Arv og Eje* 1983–84, 1985, 213–28.

¹⁰¹ LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1805–06 (C 4.759).

¹⁰² Hans Kau, »Bidrag til Ringive, Gadbjerg og Lindeballes Sogns Præstehistorie«, *Vejle Amts Årbog* 1928, 83–84.

¹⁰³ *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 16.

¹⁰⁴ *Den danske Atlas* (jf. note 12), V, 990. *Hvidtfeldt 1952* (jf. note 5), 14.

¹⁰⁵ *Kau 1911* (jf. note 16), 32.

¹⁰⁶ *Danske Sagn 1892–1901* (jf. note 54), III, 73.

¹⁰⁷ *Kau 1911* (jf. note 16), 28–29.

¹⁰⁸ Søren Knudsen, »Gravminder af Træ«, *Vore Kirke-gaarde* 1928–39, 114–24. Fra kirkegården i Marstal stammer 12 (*DK Svendborg* 1723–24), mens enkelte kendes for eksempel fra Rårup (s. 1442) og Glud (s. 1519).

GADBJERG CHURCH

Building. The church is a Romanesque building of calcareous tufa with no foundation footing consisting of chancel and nave supplemented by a tower c. 1487, a porch and a †sacristy from the Late Middle Ages. Archaeological investigations in the nave in 1991 have shown that for the original floor of the church and interior fixtures with side altars, wall benches, font base and ramp to the chancel, brick was used, laid in the floor in herringbone pattern, and along with the evidence of the wall paintings this dates the church to c. 1200. Of the original round-arched windows in the chancel the eastern one can be seen bricked up in the facade and the northern one as recesses on both sides: from the chancel one sees a preserved wooden frame in the northern window. Of the windows of the nave the northwestern one has the opening bricked up, while rebuilt western parts of the arches can be seen in the two southern ones.

Radical repairs were made in c. 1410, during which the westernmost five metres with the doors were rebuilt in ashlar, the east gable was rebuilt partly using ashlar, the south facade was rebuilt in brick retaining the Romanesque window openings and the roofing over chancel and nave was replaced. The repairs were so radical that they presupposed considerable decay or even a temporary closure. Later in the Middle Ages three larger windows were broken through the south walls.

Of the *Late Medieval additions*, the tower in the west can be dated dendrochronologically to c. 1487. A porch was built south of the nave, while a sacristy north of the chancel, demolished in 1867, was presumably also Late Medieval.

Probably in the second half of the 1700s, access to a family gallery was created through the north wall of the nave. After the removal of the gallery in 1862 the windows that exist today were installed. During a refurbishing in 1907 the chancel arch collapsed.

Wall paintings. The fallen chancel arch was repaired in 1907 and during the process it was noted that there were Romanesque and a few Gothic †wall paintings on it. However parts of the Romanesque decoration were found 1989–92 in the north window of the chancel and are expected to be preserved and repaired 2019.

The *Romanesque painting* should be dated c. 1200. In the north window of the chancel the spandrels (especially the western one) have remains of luxuriant, winding foliage painted in white and yellow ochre on a red ground. In addition green has been used as well as a white pigment (not limewash) for highlights. The ground is a dark brown plaster of varying thickness.

The †*wall paintings* of the decoration were found in and around the chancel arch. In the arch, immediately before it collapsed, the local historian Hans Kau saw three areas painted on a

'sky-blue' background. In the north was a figure 'who resembled a high priest'; in the south 'a young man with a beard and a lamb on his shoulder'; in the (top) middle, a man above the person with the lamb. The paintings were surrounded by 'yellow frames with dark shading'.

There can be no doubt that the chancel arch paintings show the sacrifices of Cain and Abel to God in the form of a *Majestas Domini* pointing to Abel with his lamb. In the north Cain appears to have been inrecognizable to Kau.

The motif is common in Jutlandish Romanesque chancel arch decorations. It is related to the Mass, since it shows Abel as an example of good sacrifice to the congregation, since he made his offering in good faith.

Original furnishings. An archaeological excavation in the nave in 1991 demonstrated interesting elements in the oldest furnishings (fig. 7). In the eastern corners of the nave there were foundations for side-altar Communion tables, along its walls remains of masonry wall benches, and westernmost between the door spaces, two imprints of a circular font base. From this there had been an unusual 60 cm wide ramp to the chancel, permitting the priest to walk with dignity towards the Baptism.

Furnishings. Oldest is the Romanesque granite font of the southwestern Jutland type, while a bell from 1518 only came to the church in 1806 from the †Greyfriars Church in Odense. A southern German baptismal dish is from c. 1575.

The altarpiece is at its core a fine Renaissance work from c. 1600, later altered in 1785 and 1885, but in 1940 as far as possible reconstituted. From c. 1580-1600 come the remains of a pew panel with a poetic inscription and a pair of impressive family pew seats for Refstrup. A font canopy from 1643 is probably the work of the prominent sculptor Peder Jensen Kolding.

The altar candlesticks, according to the accounts, were procured in 1679, while the altar plate was made in 1797 by Mathias Winge in Vejle and a wafer box in 1862 by Hans Peter Severin Ingerslev in the same town.

The canopy of the pulpit in Louis XVI style is from 1785, while the pulpit basket only came in 1885 on the model of the one in Jelling Church. An earlier altar painting of The Last Supper after Leonardo da Vinci is dated c. 1825, while the present one with the same subject is from 1885.

The older furnishings stand with suitable paintwork done in 1940 by O. J. Bagger with a point of departure in older colours, retouched in 1991. Evidence of a refurbishing in 1785 is provided by two figures of Virtues on the altarpiece as well as the pulpit canopy. In 1875 new †pews were installed and everything was painted in imitation oak. In a new restoration in 1885 the altarpiece was much modernized and the existing pulpit was set up.

Of sepulchral monuments an anonymous, rigorously composed tombstone from c. 1600, probably a Ribe work, can be mentioned.